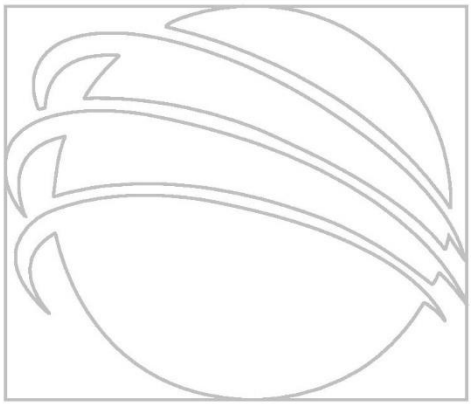
MRC
MONETARY RESEARCH CENTER

MRC Working Papers
No 1

To Piece together the Puzzle: the State Controlled Prices in Vidin, Russe and Sofia from the Middle of the 17th till the Beginning of the 19th Century

Hristiyan Atanasov

ISSN 2534-9465
December 2015

JEL classification: N1, N9, E3, E5

Keywords: Monetary history; Price indexes; State-controlled prices

Abstract: The paper aims to present price indexes that are valid for at least part of the Bulgarian lands during a relatively long period – from the 1650s to 1820s. The data, used for these indexes, are collected from the officially established price ceilings (narh) prepared by the Ottoman provincial authorities in order to secure the regulation of prices of essential goods.

The statistical information, related to four cities (Ruse, Vidin, Sofia and Dobrich), is highly representative. It is analyzed within the context of the wars between the Ottomans and other countries at that time and in the light of the debasement of Ottoman coins implemented by the government in Istanbul during the late eighteenth and early nineteenth centuries.

Keywords: Ottoman history; monetary history; price indexes; state-controlled prices

Християн Атанасов

h_atanasov79@yahoo.com

КЪМ ПОДРЕЖДАНЕТО НА ПЪЗЕЛА: НОРМИРАНИТЕ ЦЕНИ ВЪВ ВИДИН, РУСЕ И СОФИЯ ОТ СРЕДАТА НА XVII ДО НАЧАЛОТО НА XIX ВЕК

Целта на настоящата публикация е да представи индекси на нормираните цени, които да са акуратни за част от българските земи за периода от средата на 50-те години на XVII до началото на 20-те години на XIX век[1]. Ще се работи с данни от три-четири града. Доколко са представителни и валидни е отворен въпрос. Отворен ще бъде и „индексът на цените“. Данните, които в бъдеще бъдат открити от тези или други градове, могат да бъдат добавяни, което означава, че и индексите ще бъде коригирани.

Ако това важи за преследваната цел и резултата, то е два пъти по-валидно и за методите, чрез които се стига до тях. Използваната методология също вероятно в бъдеще ще бъде променяна и усъвършенствана, отново във връзка с откритието на нови данни. В крайна сметка правенето на наука е динамичен процес, а това просто са резултатите на този етап. Те следва да бъдат и обект на дискусии и критични бележки[2].

[1] Този “working paper” се базира на вече публикувана статия със същото заглавие в Историческо бъдеще, кн. 1-2, 2014, 3-52. Поради направените препоръки статията да се публикува на английски език, с цел нейното доработване и усъвършенстване, тя се предлата и като част от работните материали на Monetary Research Centur. Така тя ще бъде по-лесно достъпна за специалисти по монетарна история и теория. Авторът предварително благодари за всички препоръки, мнения и критики.

[2] Искам да изкажа своите благодарности на Атанас Атанасов от катедрата по „Статистика и икометрия“ на УНСС, който ми помогна да обработя събраните от мен данни, на Пенчо Пенчев и Румен Андреев от катедра „Политическа икономия“ в УНСС, които се съгласиха да изчетат и прегледат готовия текст, на Орлин Събев от ИБЦТ към БАН, който ми даде доста насоки при интерпретацията на данните и ми помогна в превода, и на Венцислав Мучинов от ИИНЧ към БАН. Трябва да отбележа, че част от данните, конкретно тези за Добрич, са събирани от мен във връзка с проекта „Климат и история: дендрохронологична, климатична и историческа реконструкция на българското минало, 1500–2000 г.“, ръководен от Мартин Иванов.

Историографията

Едва ли ще е пресилено да се каже, че по един или друг начин паричната проблематика присъства в почти всяко икономическо изследване. Това в пълна степен важи и за икономическите проучвания на миналото, поле, отделено за изява на редица стопански науки – икономическа история, парична история, парична теория и т.н. В този смисъл миналото на цените, тяхното движение и начините, по които се формират – било на свободни пазарни принципи, било чрез регулации – изобщо не са останали встрани от полезрението на учените в световен и в национален мащаб.

Големи приноси в това отношение имат европейската и американската историко-икономическа школа, които бележат редица постижения при изучаването на ценовата история на европейските страни – особено на Англия[3], но също на Франция[4], Испания[5], Русия[6], на отделни региони и на целия континент[7]. Подобни изследвания съществуват и за САЩ[8], за страни от Далечния изток[9] и дори са правени обобщения в световен мащаб[10].

---

[3] Тук ще спомена само някои изследвания: **Beveridge, W.** Prices and Wages in England from Twelfth to the Nineteenth Century. T. I. London–Toronto, 1939; The Price Revolution in Sixteenth Century England. Ed. by Peter H. Ramsey. London, 1971; **Brenner, S. Y.** The Inflation of Prices in Early Sixteenth-Century England. // Economic History Review, 14, 1962, p. 225–239; **Idem.** The Inflation of Prices in England, 1551–1650. // Ibid., 15, 1963, p. 266–284; **Miskimin, H.** Population Growth and the Price Revolution in England. // Journal of European Economic History, 4, 1975, p. 179–186; **Goldstone, A. J.** Urbanization and Inflation: Lessons from the English Price Revolution of the Sixteenth and Seventeenth Centuries. // American Journal of Sociology, 89, 1984, p. 1122–1160; **Lindert, P.** English Population, Wages and Prices, 1541–1913. // Journal of Interdisciplinary History, 15, 1985, p. 609–634, и др.

[4] **D'Avenel, G.** Histoire économique de la propriété, des salaries. T. 1. Paris, 1894; **Freche, G. et G.** Les prix des grains, des vins et des légumes à Toulouse 1486–1868. Paris, 1967; **Bois, G.** Lex prix du froment à Rouen au XVe siècle. Paris, 1936; **Miskimin, H.** Money and Power in Fifteenth Century France. New Haven & London, 1984; **Sussman, N.** Debasements, Royal Revenues and Inflation in France during the Hundred Years War, 1415–1422. // Journal of Economic History, 53, 1993, p. 44–70, и т.н.

[5] **Hamilton, E.** War and Prices in Spain 1651–1800. Cambridge, 1947; **Idem.** Money, Prices and Wages in Valencia, Aragon and Navarra 1351–1500. Cambridge-Mass., 1936; **Idem.** American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501–1650. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934. xii + 428 pp.; **Flynn, O. D.** A New Perspective in the Spanish Price Revolution: The Monetary Approach to the Balance of Payments. // Explorations in Economic History, 15, 1978, p. 388–406.

[6] **Маньков, Г. А.** Цены и их движение в русском государстве XVI века. М., 1951.

[7] The Monetary Systems of the Greeks and Romans. Ed. by W.V. Harris. Oxford Univ. Press, 2008; **Spufford, P.** Money and Its Use in Medieval Europe. Cambridge Univ. Press, 1988; Banking, Currency, and Finance in Europe Between the Wars. Ed. by Charls H. Feinstein. Oxford, 1995; **Cipolla, M. C.** Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World. Princeton, New York, 1956; **Braudel, F., F. Spooner.** Prices in Europe from 1450 to 1750. In: The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. Ed. E. Rich and C. H. Wilson. 1967, p. 374–486; **Hoffman, Ph., Jacks, D., Levin, P., Lindert, P.** Prices and Real Inequality in Europe Since 1500. // Journal of Economic History, 62, 2002, No. 2, p. 322–355; **Cipolla, M. C.** Currency Depreciation in Medieval Europe. // Economic History Review, 15, 1963, p. 413–433; **Bordo, D. M.** Money, Deflation and Seigniorage in the Fifteenth Century: A review essay. // Journal of Monetary Economics, 18, 1986, p. 337–346; **Allen, R.** The

Икономическата историография в Турция също прави немалки приноси, особено ценни и за българската наука поради факта, че до 1878 г. България е под властта на султана в Истанбул и голяма част от изводите и заключенията, до които се стига, са релевантни и по отношение българските пазари. Тук не може да не се спомене изключително приносната студия на Йомер Лютфи Баркан[11], както и изследванията на Шефкет Памук, който прави важни емпирични и аналитични разработки при изучаването на османската монетарна система, равнището на цените и заплатите, и въобще за ценовата и монетарна политика на османската държава[12].

Изобилието от научна литература по въпроса в световен мащаб рязко контрастира с проучванията у нас. Без да са оскъдни, изследванията „по правило“ се фокусират върху ценовата история на следосвобожденска България[13]. По отношение на османския период като

Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War. // Explorations in Economic History, 38, 2011, p. 411–447.

[8] **Friedman, M., Schwartz, J. A.** A Monetary History of the United States, 1867–1960. Princeton Univ. Press, 1971; **Rothbard, N. M.** A History of Money and Banking in the United States: The Colonial Era to World War II. Auburn, Alabama, 2002; **Bordo, M. D.** The Contribution of a Monetary History of the United States, 1867–1960 to Monetary History. In: Money, History, and International Finance: Essays in Honor of Anna J. Schwartz. University of Chicago Press, 1989, p. 15–78.

[9] **Habib, I.** The Currency System of the Mughal Empire. // Medieval India Quarterly, 1961, 4, p. 1–21; **Idem.** Monetary System and Price. In: The Cambridge Economic History of India. Vol. 1: c.1200-c.1750. Ed. I. Habib and T. Raychaudhuri. Cambridge Univ. Press, 1982, p. 360–381; **Moosvi, Sh.** The Silver Influx, Money Supply, Prices and Revenue Extraction in Mughal India. // Journal of the Economic and Social History of the Orient, 30, 1, 1987, p. 47–94; **Idem.** The Economy of the Mughal Empire c. 1595. A Statistical Study. Delhi, 1987; **Subrahmanyam, S.** Precious Metal Flows and Prices in Western and Southern Asia, 1500–1750. Some Comparative and Conjunctual Aspects. // Studies in History, 7, 1, 1991, p. 79–105; **Atwell, S. W.** International Bullion Flows and the Chinese Economy *Circa* 1530–1650. // Past & Present, No. 95, 1982, p. 68–90; **Von Glahn, R.** Fountain of Fortune: Money and Monetary Policy in China, 1000–1700. Berkeley, Los Angeles, and London, 1996.

[10] **Weatherford, J.** The History of Money. New York, 1997; **Ferguson, N.** The Ascent of Money. A Financial History of the World. New York, 2008; **Ferguson, N.** The Cash Nexus. Money and Power in the Modern World, 1700–2000. New York, 2001, и др.

[11] **Barkan, Ö. L.** The Price Revolution of the Sixteenth Century: a Turning Point in the Economic History of the Near East (trans. Justin McCarthy). // IJMES, 6, 1975, p. 3–28; **Idem.** XVI. Asrın Ikinci Yarısında Türkiyede Fiyat Hareketleri. // Belleten, 34, 1970, p. 557–607. Някои от изводите на автора впоследствие са коригирани от Шевкет Памук, вж. **Pamuk, Ş.** The Price Revolution in the Ottoman Empire, Reconsidered. // IJMES, 33, 2001, p. 69–89.

[12] **Pamuk, Ş.** A Monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge Univ. Press, 2000; **Idem.** Prices in the Ottoman empire, 1469–1914. // IJMES, 36, 2004, p. 451–468; **Idem.** From Debasement to External Borrowing: Changing Forms of Deficit Finance in the Ottoman Empire, 1750–1914. In: Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. Historical and Comparative Perspective. Ed. by R. Avramov and Ş. Pamuk. Sofia, 2006, p. 7–22; **Süleyman, Ö., Pamuk, Ş.** Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489–1914. // Journal of Economic History, 62, 2002, p. 292–321; Също: **Berument, H., Gunay, As.** Inflation Dynamics and Its Sources in Ottoman Empire: 1586–1913. // International Review of Applied Economics, 21, 2007, No. 2, p. 207–245.

[13] Тук ще посоча само няколко изследвания: **Попов, К.** Върху поскъпването на живота. // Списание на Българското икономическо дружество, 15, 1911, № 9, с. 709–742; **Същият.** Стопанска България през 1911

достижение на българската историческа наука може да се посочи единствено фундаменталното изследване на Любен Беров, посветено на парите и цените на Балканите в един сравнително дълъг период от време[14]. То е и единственият опит да се разкъсат хронологичните окови, като изследователят прескача от времето на османското владичество към следосвобожденска България и балканския регион като цяло. Освен в него, данни за равнището на цените в някои градове през XVIII век се срещат и в други научни трудове, но без ценовата проблематика да е нарочен обект за изследване[15].

Както се спомена по-горе, настоящата статия, без да обхваща целия период на османското владичество, ще се опита да направи крачка към по-доброто познаване на цените, и по-специално на нормираните, в българските земи и тяхното движение за период от около 170 години – от средата на XVII до 20-те години на XIX век.

Няма преднамереност в така получилата се хронология, поне що се отнася до началната граница. В случая откритата информация я налага. Въпреки това професионалните историци лесно ще забележат, че данните общо взето обхващат периода на „залеза и трансформация“ на Османската империя през XVII–XVIII век[16], който ще доведе до опитите за реформи от началото на XIX век и по-сетне до Танзимата.

год. Статистически изследвания. С., 1916, с. 467–470; **Неделчев, К.** Паричното дело в България, 1879–1940 г. С., 1940; **Бошняков, Д.** Цените и монетната проблема. С., 1936; **Кямилев, А.** Паричното обръщение въ България. // Списание на завършилите Висшето търговско училище – Варна, I, 1936, кн. 4, с. 287–300. В по-ново време следва да се споменат редица теоретични и емпирични разработки: **Nenovsky, N.** Exchange Rates and Inflation: France and Bulgaria in the Interwar Period and the Contribution of Albert Aftalion (1874–1956). Sofia, 2006; **Аврамов, Р.** Пари и де/стабилизация в България 1948–1989. С., 2008, и мн. др.

[14] **Беров, Л.** Движението на цените на Балканите, XVI–XIX век. С., 1976.

[15] **Тодоров, Н.** Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. С., 1972, с. 129–140; **Атанасов, Хр.** В османската периферия: общество и икономика във Видин и околността през XVIII век. С., 2008, с. 203–223; **Кендерова, Ст.** За цената на арабописмената книга във Видин през XVIII век. В: Пътят на книгите и информацията. Юбилеен сборник, посветен на 65-годишнината на Татяна Янакиева. С., 2009, с. 70–93.

[16] За този „междинен“ период вж. доста сполучливото обобщение у **Събев, О.** Първото османско пътешествие в света на печатната книга (1726–1746). С., 2004, с. 30–46 и цит. лит.

Изворите, цените и тяхното датиране

Изследването се базира на данни, извлечени от кадийските книги от четири града – София, Видин, Русе и Добрич[17]. Самите сиджили като извор са многократно използвани от българската и чуждата историческа наука и неведнъж са изтъквани предимствата и недостатъците им[18]. В случая бяха издирени т.нар. нарх листи *(narh defteri)* – списъци на стоки и съответно цените, на които те следва да се продават на местните пазари[19].

Тези листове се вписват в корпуса на сиджила на най-различни позиции – на корицата, в началните или крайните страници, нерядко и във вътрешността. От дипломатико-палеографска гледна точка това са съвсем обикновени списъци, които са лесно четивни и удобни за работа на изследователя[20].

Най-общо нарх листът започва с въвеждащо изречение, в което се посочват мястото (града и съдилището) и датата, на която се събират представители на „заинтересованите лица“, за да определят цените на стоките от първа необходимост. Това са производителите (в лицето на представители на местните еснафи, които понякога се записват поименно) и потребителите (местни първенци (аяни), администратори и т.н.), които пред местната съдебна власт (в лицето на кадията) определят „взаимно изгодна“ цена.

[17] Разполагам и с документ от Силистра, който обаче няма да бъде използван в изследването: Силистренски сиджил R 50, 55б; където е вписан нарх лист с нормировка на овчето месо и др.

[18] За сиджилите вж. **Атанасов, Хр.** Цит. съч., с. 44–49 и цит. лит.

[19] Привлечени са документи предимно от непубликувани кадийски книги, съхранявани в Националната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“: Русенски сиджили – R 1, 40а, 40б, 41а; R 2, 113а, 114б, 120б; R 51, 1б; R 52, 49а; R 37, 1а; R 6, 3а; R 4, 103б, 119б, 121а; R 8, 1а, 88а; R 38, 2б; R 7, корица, 77а, 136б; R 9, 1а; R 13, 1а, 1б, 2а; R 53, 150б; R 12, 118б; R 14, 95б, 96а; R 10, корица; R 50, 55б; Видински сиджили – S 43, 36а; S 60, 22б, 29а; S 14, 10а; S 8, 9б; S 9, 1а, 1б; S 42, 24б; S 25а, 89б, 90а; S 13, 32б, 33а; S 61, 47а, 95а; S 10, 1б; S 160а, 2а, 2б; S 81, 1; S 38, 106б, 107а, 117б; S 18, 8а; S 67, 172; Софийски сиджили – S 311/1, 1а; Добрички сиджили – R 42, корица; R 48, 65а, 71а; също така са въвлечени и податките от два сиджила, съхранявани в архива в Добрич: ф. 239к, оп. 1, а.е. 3, л. 11 и а.е. 6, л. 9б; както и данните от други два сиджила от този архив, подробни анотации за тях вж. в: Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. Съст., прев. и ред. Стр. Димитров. София, 1981, с. 143, 155, 168, 169, 170, 221; също и документите, публикувани от М. Калицин и Н. Тодоров в ТИБИ, VI, 1977, с. 359, 362–363, 366; освен това привличам и информацията от нарх листа, публикуван у **Тодоров, Н.** Цит. съч., 130–131.

[20] Вероятно поради това и тези извори не са били обект на специално изследване от страна на българските османисти. Така например нарх листите дори не фигурират като източник в много подробното и прецизно изследване на **Велков, А.** Видове османотурски документи. Принос към османотурската дипломатика. София, 1986.

След това започва изреждането на продуктите, обикновено подредени съобразно еснафа, който ги произвежда, вероятно по реда на пристигането на представители на всяка гилдия в съда[21].

Използваните нормировки от нарх листи са за периода от 2 октомври 1656 г. до 17 август 1822 г. Следва да отбележа обаче, че при работа с този тип източници може да се срещнат трудности при датирането. По принцип се възприема датата, на която е станало приемането на цената от страна на еснафа[22], ако се срещнат трудности с разчитането, датирането се извършва на база датата на вписването в сиджила, при което се получава разлика от няколко дена, понякога и повече[23]. Освен това самото вписване на точния ден, месец и година на нормировката нерядко е хаотично, изреждат се продукти и цени, около които са записани дати и години, което прави сложно съотнасянето на датировката и цената и лесно може да доведе до грешка.

Така например в един нарх лист от Видин от 25 шабан 1122 г. (19 октомври 1710 г.) имаме всъщност още две нормировки: определя се цената на хляба да е 130 дирхема за едно акче; после се добавят 20 дирхема и цената се нормира на 150 дирхема (18 рамазан 1122 г. – 10 ноември 1710 г.); после се вадят 20 дирхема и стойността на хляба пак се покачва до 130 дирхема за акче (на 6 зилхидже 1122 г. – 26 януари 1711 г.). Три са нормировките и на белия хляб: първоначално се определя за 120 дирхема да се плаща едно акче (19 октомври 1710 г.); после се добавят 15 дирхема и за едно акче вече се купуват 135 дирхема бял хляб (на 18 рамазан 1122 г. – 10 ноември 1710 г.); впоследствие се вадят 15 дирхема и цената отново става 120 дирхема (на 6 зилхидже 1122 г. – 26 януари 1711 г.). Цената на симида[24] се нормира два

[21] Подобен списък публикува например **Тодоров, Н.** Цит. съч., с. 130–132. Трябва обаче да се има предвид, че този източник представлява идеален вариант за нарх лист: в повечето случаи мястото (градът) се пропуска, представителите на еснафа не се записват поименно, продуктите на различни еснафи не се сепарират, а се изброяват заедно, и т.н. Вж. и обнародваните нарх листове в ТИБИ, VI, с. 359, 362–363, 366; както и в Османски извори..., с., 143, 155, 168, 169, 170, 221; **Калудова, Й.** Документи за положението на населението в Европейската част на Османската империя (XVII–XIX в.). // ИДА, 25, 1973, с. 131, 132, 135, 138–139, 142–144.

[22] ТИБИ, VI, с. 359, където четем: „Нормирани цени, определени [от шериатски съд] със знанието на всички [аяни и първенци] на Димитровден на 1157 г. [14 ноември 1744 г.]. Написано на 13-тия ден на месец шеввал, сряда, 1157 г. [19 ноември 1744 г.].“ Т.е. в случая като дата на нормировката се възприема 14.11.1744 г.

[23] Видински сиджил S 81, 1.

[24] Особен малък бял хляб, продаван на табли по улиците – **Геровъ, Н.** Речник на Българскый языкъ. Част пята. Пловдив, 1904, с. 159.

пъти, веднъж на 90 дирхема за едно акче; после се изваждат 20 дирхема и цената достига 70 дирхема за акче (6 зилхидже 1122 г. – 26 януари 1711 г.)[25].

По същия начин при нормирането цената на хляба на 15 шеввал 1140 г. (25 май 1728 г.) след изброяване на членовете на хлебарския еснаф се определя цената на обикновения хляб да бъде 200 дирхема за едно акче, на чистия или бял хляб – 160 дирхема за акче, и т.н. Впоследствие – трудно се разчита „шеввал 1140 г." (май/юни 1728 г.), се определя нова цена на обикновения хляб – 165 дирхема за акче, като е добавено, че от шабан 1141 г. (март 1729 г., точната дата не се чете) цената става 150 дирхема за едно акче[26].

При друг нарх лист от 13 зилкааде 1110 г. (13 май 1699 г.) се изброяват членовете на еснафа на свещарите и впоследствие се нормира цената на восъка да е 9 пари за една ока, а на сапуна – по 4,5 пари за оката. Вписва се, че на тази цена ще се продава до определен момент[27], след което тя се редуцира и става съответно 8 пари за восъка и 4 пари за сапуна[28]. В този случай, както и в случаите, при които са записани две цени за един артикул с една година, съм възприел и двете цени, като втората съм датирал условно със същата дата с цел пълноценното ѝ използване при статистическата обработка – при усредняване по десетилетия и впоследствие при изчислението на индекси[29]. Като пример отново ще посоча нарх листа от 13 зилкааде 1110 г. (13 май 1699 г.), където след като се изброят представителите на „тайфата на касапите", се определят цените: 1 ока овче месо – 3 пари (отдолу е добавено 2 и половина, без никаква уточняваща бележка); 1 ока агнешко месо – 3 пари (отдолу е добавено 2 и половина)[30].

Има и случай, при който цената варира „от до". Става въпрос за публикуван от Николай Тодоров лист, където цената на чистото масло се определя на 40–54 акчета, а на меда – 17–20 акчета[31]. Тук използвам средноаритметична стойност.

Случва се нарх листът да не е и датиран. Например нормировката в Русенски сиджил R 37, лист 1а; където е записано само *narh-i cari* (т.е. текущи нормирани цени), след което са изброени продукти, но без дата. Най-близкият документ е от 1166 г. (1752/53 г.), поради което и нормировката е отнесена към тази година.

---

[25] Видински сиджил S 60, 22б

[26] Видински сиджил S 160а, 2б.

[27] За мен остана невъзможно да разбера допълнителната бележка на писаря.

[28] Видински сиджил S 13, 33а.

[29] В крайна сметка това ми се струва оправдано. Данните не са твърде плътни и всяка податка е ценна, като целта е да се изведе възможно най-обективната и точна обща тенденция.

[30] Видински сиджил S 13, 33а. В приложенията тези „дати" са дадени в *italic*, при разпределението на нормировките по месеци те попадат в графата „без дата", вж. по-долу *табл. 1*.

[31] **Тодоров, Н.** Цит. съч., с. 131.

Имаме и нарх листи, в които се посочва за колко време се нормира цената[32]. На 1 ребиюлахър от 1155 г. (5 юни 1742 г.) свещарите от Видин решават цените на 1 ока восък и 1 ока сапун да бъдат установени за следващите 40 дни съответно на 36 и 18 акчета[33].

Това ме накара да си задам въпроса може ли всъщност нарх листът да се третира като „пълнокръвен и безусловен“ документ от историческа гледна точка? Това не е хомогенен източник, а списък с различно датиране и информация. Мисля, че при работа изследователят следва да отдели неговото „ядро“ – т.е. първата нормировка, а последващите регистрации да се разглеждат като допълнителни вписвания в документа.

Като цяло съм се опитал внимателно да подредя цените и датите, а и читателят следва да е наясно, че дори и да се получат някои неточности, те ще бъдат „изгладени“ от относителната масовост на материала при разглеждането на дългосрочните трендове на макониво. Известно съмнение може да има, когато се прави хронологичен разрез на нормировките, но пък в този случай се получава добро „съвпадение“ между информацията от източника и това, което може да се очаква на база изследваната историография, т.е. емпириката среща и съответствие с логиката.

Освен публикувани и непубликувани нарх листи, за целите на изследването са използвани и данни от т.нар. *тевзи* дефтери *(tevzi defteri)* – източник, който също привлича вниманието на изследователите и е обект на публикуване[34] и анализиране[35]. От тях са извлечени четири списъка с провизии, закупувани за османски чиновници във Видин, за следните години: 1758[36], 1777[37], 1782[38] и 1788 г.[39] Тези списъци се използват само и

[32] Вероятно след изтичането на този срок се преминава към свободно ценообразуване на база „търсене и предлагане“, но това не може да се потвърди със сигурност.
[33] Видински сиджил S 9, 1б.
[34] Подобен регистър за Видин публикува **Ихчиев, Д.** Бюджет на Видинската област във втората половина на XVIII век. // ИИДС, кн. 2, 1906, с. 102–128; също регистър за Видин у **Атанасов, Хр.** Тевзи дефтер на видинските вилаетски разходи от 7 май – 4 юни 1788 г. В: Етнически и културни пространства на Балканите. Т. 1. С., 2008, с. 516–548.

[35] **Radušev, E.** Les dépenses locales dans l’Empire ottoman au XVIIIe siècle (Selon des données de registres de cadi de Ruse, Vidin et Sofia). // ÉB, 1980, № 3, p. 74–94 – изследване, в което авторът прави характеристика на тези документи. Данните от тях са използвани и при анализирането на някои местни разходи и структурата на администрацията във Видинско: **Атанасов, Хр.** В османската периферия..., с. 58–61, 91–127, където се прави и кратък преглед на научните съчинения, посветени на регистрите.

[36] Видински сиджил S 62, 58б–59а.
[37] Списъкът фигурира сред местните разходи, направени за периода „от първия ден на ребиюлахър от 1191 година [9 май 1777 г.] до последния ден на ребиюлеввел от 1192 година [28 април 1778 г.]“. Видински сиджил S 169, 21б–22а.

изключително за оформянето на „потребителска кошница“ и определяне на „тежестта“ на продуктите при изчисляването на индексите на нормираните цени.

Не са включени податки за цени от други османски източници, като например данни за държавни поръчки, които обикновено се заплащат по държавни цени[40], както и информация за покупки от кухните към вакъфските фондации[41]. Не са използвани и данни от търговска кореспонденция[42], и податки за цени, които понякога са вписвани в дневниците на пътуващите през българските земи чужди пратеници[43]. Причината е умишленото търсене на еднородност на данните, много важно условие за възможно най-обективна статистика. Освен това самото сравнение в движението на цени, формирани по различен принцип, следва да е задача на самостоятелно изследване.

Формирането на цената

Относителната „простота“ в изписването на използваните от мен източници може и да сравнително безинтересна за османистите, но пък буди премного въпроси от гледна точка на икономическата история и политическата икономия на османската държава. Обикновено в литературата се сочи, че на османските пазари могат да се срещнат три типа цени – държавна, свободна и нормирана[44].

---

[38] Записан е в „препис на дефтера за вилаетски разходи за времето от първия ден на месец шабан от 1196 година (12 юли 1782 г.) до последния ден на месец зилкааде от споменатата година (6 ноември 1782 г.)“. Видински сиджил S 65, 35б–36а.

[39] Този списък е публикуван у **Атанасов, Хр.** Тевзи дефтер на видинските вилаетски разходи..., с. 516–548.

[40] **Беров, Л.** Движението на цените..., с. 32–33.

[41] Използвани от Шефкет Памук за конструиране на индекс на потребителските цени – **Pamuk, Ş.** Prices in the Ottoman empire, 1469–1914..., p. 455; До този момент не са ми известни подобни данни за българските земи през разглеждания период. Мога само да се надявам в бъдеще такава информация да излезе наяве.

[42] Вж. напр. Семеен архив на Хаджитошеви. Т. 1. С., 1984.

[43] Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в. С., 1975; Френски пътеписи за Балканите XIX в. С., 1981; Маджарски пътеписи за Балканите XVI–XIX в. С., 1976, и др.

[44] **Митев, Пл.** Държавната регламентация на градското стопанство в българските земи през XVIII век. В: Създаване и развитие на модерни институции в българското възрожденско общество. С., 1996, с. 58–63.

Държавните цени се отнасят до стоки, изкупувани по линия на задължителните държавни доставки. Прието е, че те са под нивото на текущите пазарни цени и контролът за тяхното прилагане се възлага на специално назначени чиновници[45].

Свободната пазарна цена, разпространена по българските земи през XVIII век, се формира на база търсене и предлагане. В историческата литература по отношение на нея четем:

> "Привидно при нея отсъства намесата на местната и централната османска власт. Но фактически, свободната цена се движела между общоприети и контролирани от съдебно-административните органи норми, фиксиращи размера на „прекалено високата" и „прекомерно ниската" цена. [...] Търговията по свободни цени също се намира в обсега на действие на държавната регламентация. За да реализира част от своята продукция по свободни цени, всеки занаятчия или търговец трябвало да получи предварителната санкция на кадията. В противен случай съществувал рискът той да бъде набеден от останалите търговци и производители (най-често това се прави от името на еснафа), че не спазва утвърдените нормирани цени и съобразно това да понесе съдебно наказание[46]".

Третата категория – нормираните цени, се установяват със санкция на местния кадия. След това те стават задължителни за всички производители и търговци в населеното място. Върху тяхното определяне оказват влияние различни фактори: традиция, стопанска конюнктура, качество, печалба и т.н. Обикновено цените се нормират за летния и за зимния период, като за своеобразни ориентири се използват Гергьовден и Димитровден[47].

Нека разгледаме накратко и как се формира нормираната цена на база достъпните към момента данни от нарх листите, отнасящи се за Видин.

В някои от източниците е записано само „съгласието" на лица от определен еснаф да продават продукцията си на конкретна цена. В един нарх списък дословно се чете: „На 13-тия

---

[45] Пак там, с. 61–62; вж. и **Беров, Л.** Ролята на задължителните държавни доставки във вътрешната и външната търговия на българските земи през XVI–XIX в. В: Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. С., 1978, с. 107–153.

[46] **Митев, Пл.** Цит. съч., с. 62–63.

[47] Пак там, с. 60; вж. и **Беров, Л.** Движението на цените..., с. 33–34. Турските историци правят многобройни изследвания за „институцията" хисба *(hisba)* и свързаните с нея определяния на цените *(narh)*, напр. **Sahillioğlu, H.** Osmanlılarda Narh Müessesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar. // Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1, 1967, s. 36–40; **Kütükoğlu, M.** Osmanlılarda Harh Müessesesi ve 140 Tarihli Narh Defteri. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983; **Idem.** 1009 (1600) Tarihli Narh Defterine göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiatları. // Tarih Enstıtüsü Dergisi, 9, 1978, s. 1–86, и мн. др.

ден на свещения шабан от 1177 г. [16 февруари 1764 г.] със знанието на Елхадж Сюлейман, Ибрахим Алемдар, Пехливан Мехмед беше, Узун Мехмед беше и Хюсейн беше от тайфата на касапите се определят [цените, на които да продават]“[48]; също и още един подобен документ: „На 12 шеввал 1133 г. [6 август 1721 г.] в град Видин в изискващия уважение шериатски съд касап башията Халил беше и касапи, чиито имена са записани по-долу, потвърдиха [цената] на ока овче месо да е 10 акчета...“[49]

В някои случаи регистрите отразяват присъствието по време на нормировката на по-широк кръг хора. Така в други листове пише: „На […][50] реджеб от 1161 г. се даде нарх на тайфата на касапите със знанието и съгласието на всички, вписа се на 29 реджеб 1161 г. [25 юли 1748 г.]“[51]; „със знанието на вилаетското население *(ehl-i vilayet)* и на […] се нормират цените на 17 рабиюлеввел 1156 г. [11 май 1743 г.]“[52]. Също и в нарх лист от 22 зилкааде от 1145 г. [6 май 1733 г.], където е записано: „на касапите: 1 ока овче месо – 9 акчета се дава нарх... със съгласието на всички: на шериатския [съд], на улемата и на вилаетското население“[53]. Тоест несъмнено при оформянето на цените се търси одобрението не само на производителите.

Понякога тези източници са още по-подробни: „Съгласно издадената височайша заповед се нормират цените със знанието на шериатския съд и съгласието на хората на знанието *(ulema-i elh-i habr)*, местните аяни *(ayan-i memleket)* и вилаетските люде *(ehl-i vilayet)*. Вписа се на 1 ребиюлахър от 1155 г. [5 юни 1742 г.].“[54] В друг случай „се нормират цените със знанието на всички улема *(cümle ulema)* и старейшини на оджака *(ocak ihtiyarları)*[55]... Вписа се на 12 зилхидже от 1177 г. [12 юни 1764 г.].“[56] А макар и рядко, като присъстващи се записват и конкретни лица от местния административен или военен елит: „Със знанието на гордостта на нему подобните му видинският аянин и забит Али ага се нормират цените на хората на пазара *(ehl-i suk)* на 11 ден на месец ребиюлахър от 1110 г. [15 декември 1698 г.].“[57]

[48] Видински сиджил S 61, 47а.
[49] Видински сиджил S 8, 9б.
[50] Написаното се разчита като „салхинде“, т.е. през последния ден на месеца, от *салх* (на фарси). Проблемът е, че месец реджеб има 30 дни, поради което има два варианта – или аз не разчитам правилно, или регистраторът допуска грешка. Поради това в приложенията се възприема датата на вписването.
[51] Видински сиджил S 81, 1.
[52] Видински сиджил S 25а, 89б.
[53] Видински сиджил S 42, 24б.
[54] Видински сиджил S 9, 1б.
[55] Т.е. старейшини от еничарския корпус.
[56] Видински сиджил S 61, 95а.
[57] Видински сиджил S 13, 32б.

Това, че определянето на цените става след одобрението на различни групи, може да се види и при изчитане на „въведението“ на публикуваните нарх листи, отнасящи се за София и Добрич[58].

Така, базирайки се на достъпните податки, лесно може да заключим, че при формирането на цените има и пазарни принципи, най-малкото присъстват две страни – производители и потребители. Поради това повечето изследователи като цяло са единодушни, че този начин на ценообразуване е донякъде пазарен. Ще цитирам и становището на Николай Тодоров, който пише дословно: „очевиден е стремежът цените да се съобразяват както с покупателните възможности на населението, така и с интересите на производителите и търговците. Доколко обаче тази практика е могла да уравновеси тези две страни на общия процес на покупко-продажбата, е въпрос, който не е изследван и се нуждае от продължителни издирвания“[59].

Шевкет Памук пък в изследването си от 2004 г. изключва нормираните цени при изчисляване на индекса на потребителските цени и работи с данни от покупки на продукти за кухните на благотворителните османски фондации[60]. В своята монография от 2000 г. обаче авторът ги използва и конструира четири индекса на цените в Истанбул (за периода 1469–1700 г.) – индекс на цени, на които „пазаруват“ вакъфските фондации, цени от покупки за дворцовата кухня, нормирани цени, и прави реконструкция на индекса на Баркан[61]. Памук пише, че тези четири серии показват в голяма степен сходност, въпреки че се базират на различен тип цени от столицата, и добавя, че увеличението на официално нормираните е най-малко[62].

Аз също съм доста скептичен по въпроса дали нормираните цени отразяват в пълна степен „ценовото състояние“ на османския пазар. На пръв поглед самото присъствие на производителите и потребителите подсказва, че цената на стоката се определя на база търсене и предлагане. От друга страна, „решението“ се случва в османското съдилище и османските съдии или други местни чиновници са имали големи възможности да окажат влияние, което едва ли може да се тълкува като пазарно. Най-логично е да се предположи, че те са съдействали за намаляване на цените, нещо, което би им спечелило симпатиите на по-голям кръг от хора (градското население в частност, което в по-голямата си част в крайна сметка е потребител). Тоест тези цени биха се проявили като по-ниски, ако имахме

[58] ТИБИ, VI, с. 359, 362–363, 366; Османски извори..., с. 169.
[59] **Тодоров, Н.** Цит. съч., с. 132.
[60] **Pamuk, Ş.** Prices in the Ottoman empire..., p. 452–453.
[61] **Pamuk, Ş.** A Monetary History..., p. 118–127.
[62] Пак там, с. 119–120.

възможност да ги сравним с цени, получени само в резултат на търсене и предлагане от „българските земи“. Вероятно държавата използва политически инструменти (в случая чрез местни османски функционери) за осигуряване на стоки на пазара на по-ниски цени[63].

По горе се спомена, че „на теория“ цените се нормират два пъти в годината – по Гергьовден и Димитровден, предварително условие, което също подсказва възможност за непазарна намеса. Дали данните отразяват действие „според закона“? Датите на определянето на цената на двата най-често нормирани продукта – хляба и овчето месо – показват следното:

Табл. 1. Разпределение на нормировките на цената на хляба и овчето месо по месеци[64]

Месец	**Хляб/Брой регистрации**	**Овче месо/ Брой регистрации**
1	2	3
2		2
3	2	1
4	3	2
4/5		1
5	17	15
5/6	2	
6	4	5
7	1	4
8	5	7
9	1	
10	4	2
11	5	3

[63] Струва ми се малко вероятно подобни практики да търсят увеличение на цените с цел да се стимулира местното производство, да се предпазят от фалит местни еснафлии и т.н. Релевантността на проблема е вън от съмнение, самият факт, че този начин на ценообразуване се използва от османците няколко столетия, е повече от показателен за стабилността на тази икономическа практика, въпреки че тя може и да не е определяща в ислямската политикономия като цяло. Напр. вж. **Choudhury, M. A.** Regulation in the Islamic Political Economy: Comparative Perspectives. In: Islamic Economics, Vol. 12, 2000, p. 29.

[64] Както се спомена, нормировките, при които не е възможно да се определи точния месец, попадат в графата „без дата“.

11/12	1	
12	6	5
Без дата	2	5
	Общо: 55	**Общо: 55**

Очевидно месец май е „най-любим“ за османската администрация при нормиране на цените. Това е в пълно съзвучие със законовите разпоредби по въпроса. Прави впечатление също така, че общо през месеците април, май и юни са извършени 26 от всичките регистрирани 55 случая (47,3%, или 50% от нормировките с определен месец) на определяне цената на хляба. Това са и месеците преди жътвата, което идва да докаже косвено и стремеж към задържане на цените[65]. Логично е в този период да се получи дефицит на зърно и стремеж на производители и търговци цените на хляба да бъдат повишени. Вероятно това води и до намесата на османските власти и цената се нормира.

Същото може да се каже и за агнешкото месо, което по подобен начин най-често се нормира през месец май, но „бие на очи“ и честото определяне на цената през месец август, също вероятно свързано с възпроизводството на овцете. Известно е, че около този период овцете започват да се заплождат[66] и поради това е възможно по-малко да се използват за месо, което пък да доведе до дефицит на този артикул и скок в неговата цена. Отново е логично да се предположи, че това кара властите да нормират цената му.

Лесно може да се види и логическа връзка между водените от османците през периода войни и нормировките. В случая представям периодите, в които османската държава е във война, срещу коалиция или поотделно, с големите си северни съперници (Хабсбургската империя и Русия), със залязващата средиземноморска сила – Венеция, и с източния си противник – Иран[67], и броя на регистрациите на определяне на цените на хляба и овчето месо.

[65] **Попов, Ат., Павлов, К., Попов, П.** Растениевъдство. Т. 1: Зърнени житни култури. С., 1966, с. 209. За технологията на прибиране на реколтата вж. **Венедиков, Ив.** Едрото земеделие през XV–XVIII в. В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, с. 269–270.

[66] **Балевска, Р.** Овцевъдство. София, Държ. изд. за селскостопанска литература. 1964, с. 330.

[67] Този подход по принцип може да се критикува, доколкото включва войните, водени от средата на XVII до началото на XX век от османците с Иран. Трябва да призная, че първоначалният ми замисъл бе войните с Персия да не попаднат в таблицата. След като обмислих плюсовете и минусите, реших да ги добавя. Първо, понеже те могат да послужат за най-логична интерпретация на някои ценови трендове, и второ, защото макар и твърде отдалечени географски от българските земи, възможно е бойните действия да са довели до необходимостта Румелия да доставя големи количества суровини за изхранване на османската армия. Засега не са ми известни податки за подобни искания от страна на османското правителство, но не изключвам и вероятността документи с подобно съдържание да излязат наяве. Това донякъде е и „йезуитски подход“ – ако пък подобна информация не излезе наяве, могат да

Не трябва да се изпуска от внимание и следният момент. Вероятно ефектът от войните може да се проследи преди и след фактическото начало и край на военните действия. Това ме накара да не изпадам в детайли и да разделям по месеци и дни нормировките и хронологията на османските войни[68]. Така че този разрез има по-скоро насочващ характер. Но пък и това е достатъчно, за да изтъкнем очевидната взаимовръзка между политическата нестабилност и нормиранията на цените. Повече от 50% от нормировките на овчето месо и хляба са плод на административна намеса, като вероятна причина са военни действия – непосредствено предстоящи или минали. Явно османските власти по места използват политически инструмент като превенция срещу по-голям скок в цените, нещо, което със сигурност би довело и до голямо „обществено“ недоволство. По-долу ще стане видно, че въпреки това по време на войни цените скачат. За съжаление не може да се каже каква би била инфлацията, ако цените се формираха само на база търсене и предлагане[69].

Табл. 2. Разпределение на регистрациите на база водените от Османската империя войни с някои европейски държави и Иран[70]

Войни на Османската империя с:				**Брой регистрации:**	
Венеция	**Хабсбургите**	**Русия**	**Иран**	**Хляб**	**Овче месо**
1645–1669				1	1
1683–1699	1683–1699	1686–1700		6	5(6)[71]
		1710–1713		5	1
1714–1718	1716–1718			2	2
			1723–1727		1
			1730–1736	3	3[72]

бъдат изтъкнати премного обяснения. В крайна сметка не мисля, че ако допускам грешка, тя ще е критична.

[68] Вж. и *табл. 6*, където някои нормировки, особено от началото на 40-те години на XVIII век, със сигурност са следствие от войната с Хабсбургите и Русия (приключила 1739 г.). По същия начин може да се предположи, че османската администрация започва да се запасява с продукти далеч преди официалното начало на бойните действия с някой съперник, което да доведе до дефицит, сред населението да се носят слухове за предстояща война, което също да се отразява на равнището на цените, и др.

[69] Може само да се предполага дали някои нормировки не са извършвани и поради други причини – локални (слаби или изобилни реколти, климатични аномалии и бедствия, епидемии и т.н.) или общоимперски от финансов характер (например девалвации и др.).

[70] Вж. Başlangıçtan Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi. Cilt 11. İstanbul, 1967; за войните с Иран вж. History of The Ottoman State, Society & Civilisation. Ed. by E. İhsanoğlu, Vol. 1. Istanbul, 2001, p. 57–60.

[71] Една от нормировките е без точна дата.

	1737–1739	1735–1739		4	5
			1743–1746	6	4
		1768–1774	1775–1779	1	1
	1787–1791	1787–1792		1	6
		1806–1812		1	
			1821–1823	2	2
				Общо: 32	**Общо: 31(32)**

Така или иначе обаче, за момента, данните са единствено достъпните за опита ми да проследя движението на цените в Румелия през разглеждания период. Въпрос на бъдещо натрупване на емпиричен материал, с възможност за сравнение, е да се провери тяхната достоверност и акуратност. Не трябва да се пропуска, че този начин на ценообразуване ни дава представа и за цените, на които реално са пазарували обикновените граждани (всяко тяхно нерегламентирано завишаване или понижаване ще се разглежда като спекула)[73]. В крайна сметка, ако и да е имало държавна регулация на цените, което да подлага под съмнение данните, ако ги разгледаме година по година, то несъмнено можем да имаме доверие на проявилите се тенденции в дългосрочен план.

Трябва да се има предвид също така, че предложените данни не могат да бъдат сравнявани с резултатите от доста подробното изследване на Шевкет Памук за цените в Истанбул, поне не пряко. Вече споменах, че в последната своя разработка за цените Памук умишлено изключва данните от нарх листите, освен това и цените, и стандарта на живот в столицата Истанбул вероятно са били чувствително по-високи отколкото в провинциалните градове Видин, София, Добрич или Русе.

[72] Тук са включени нормировките до 1733 г.; за 1734 г. нямаме регистрация, а следващите години попадат в графата на войната с Русия.

[73] Беров пише: „Тези нормировки на цените от страна на местните власти обикновено са били спазвани от населението и поради това могат по принцип да се приемат като регистрация на фактическите продажни цени на пазара.“ **Беров, Л.** Движението на цените..., с., 34.

Монетите и теглилките

Независимо как се образува цената, количеството от продавания артикул се остойностява в монети. Като цяло през разглеждания период – от средата на XVII до началото на XIX век, за оценки османските писари използват предимно монетата акче, а едва от края на XVIII век започват да „смятат“ в „пари“. Понякога се случва, макар и рядко, големи количества стоки – като например брашно или жито, да се оценяват в грошове. Тези различия са „заобиколени“ от мен чрез прекалкулацията. Като за основа се използва съотношението акче : пара : грош – 120:40:1, валидно за османската монетна система през периода. Така цената на продуктите е изразена само в акчета.

По-рядко се срещат и покупко-продажби, в които се използва и монетата золота[74]. При такива случаи золотата е преизчислявана в съотношение 0,75 за един грош[75].

През периода всички османски сребърни монети са девалвирани от правителството в Истанбул[76]. За да се избегне изкривяване на общите изводи, девалвациите са игнорирани чрез преизчисляване на оценките на всички стоки в грамове монетирано сребро. Метод, който макар и критикуван, често се използва от икономисти и стопански историци[77]. Данните за наличието на сребърен метал в акчето са взети от изследване на Шевкет Памук:

[74] В два от регистрите с покупки на продукти за османски бюрократи има такива случаи. Например през 1758 г. 5 оки захар са оценени на 8 гроша и една золота, а 5 оки бадеми – на 3 гроша и една золота (Видински сиджил S 62, 58б, 59а); а в регистъра от 1777 г. 90 оки сапун – 78 гроша и една золота (Видински сиджил S 169, 21б).

[75] Според Памук в периода 1691–1731 г. золотата се търгува на „валутните пазари“ за 88 акчета. Същият автор пише и за золота, сечена от османците в началото на XVIII век – с оценка 90 акчета или ¾ гроша. Вж. **Pamuk, Ş.** A Monetary History of the Ottoman Empire..., p. 144, 161.

[76] Тази девалвация е резултат от нарастването на бюджетния дефицит на Османската държава от края на 1760 г. и особено през 20-те и 30-те години на XIX век. По-подр. вж. **Pamuk, Ş.** From Debasement to External Borrowing...

[77] Вж. **Беров, Л.** Движението на цените..., с., 16–17.

Табл. 3. Грамове сребърен метал в акчето (за периода 1650 до 1830 г.)[78]

Период:	**Сребърно съдържание на *акчето* (в грамове)**
1650–1659	0,27
1660–1669	0,23
1670–1679	0,21
1680–1689	0,21
1690–1699	0,13
1700–1709	0,13
1710–1719	0,13
1720–1729	0,13
1730–1739	0,12
1740–1749	0,12
1750–1759	0,11
1760–1769	0,10
1770–1779	0,093
1780–1789	0,080
1790–1799	0,053
1800–1809	0,048
1810–1819	0,032
1820–1829	0,018

Очевидно е, че количеството сребърен метал в монетата намалява, особено по време на водените от османците войни – с Русия (1768–1774), с Хабсбургите и Руската империя (1787–1792) и отново с Русия (1806–1812), и именно поради това данните за цените ще се предават освен в номинална стойност и като монетиран сребърен метал.

Естествено всяка оценка на продукта означава и определено количество от него. Обикновено повечето стоки се измерват в оки *(okka)*. Оката е и основната мярка, която се

[78] **Pamuk, Ş.** Prices in the Ottoman empire..., 453–454.

използва в индексите. Освен това някои продукти се „претеглят“ в киле (*kile*)[79] или в дирхеми (*dirhem*). Всички те обаче са прекалкулирани в оки при следните пропорции:

1 ока (1285 грама) = 400 дирхема (3,212 грама);

1 киле ечемик, жито или брашно = 20 оки;

1 киле ориз = 10 оки[80].

Рядко се срещат и други количества – например „коли“ (*araba*) за сеното и дървата за огрев; също и брой (*adet*) за кокошки и яйца, както и чеки (*çeki*). Те обаче не попадат в индексите.

Потребителската кошница

Един от големите проблеми, които тепърва ще се решават от историческата наука. Каква е структурата на потреблението в градовете? Как може да преценим „тежестта“ на различните продукти и услуги в кошницата на обикновения градски потребител от XVII, XVIII и XIX век, за да се изготвят по-акуратни индекси на цените? Това са все въпроси, които поне засега не срещат задоволителен отговор[81].

Първо, ще отбележа, че изготвяйки индекси на цените за Истанбул, Баркан и Памук използват за тежест на различните продукти данните от балансовите таблици на благотворителните кухни. Конкретно Памук въз основа на тези тежести изготвя и общ индекс на потребителските цени (CPI) в Истанбул. Ясно съзнавайки цялата условност на използваните данни, авторът прави и редица уговорки.

Така например, той фиксира „тежестта“ на хранителните продукти в бюджета на градския потребител на около 75 и 80%. Впоследствие авторът добавя: „вероятно диетата на градските домакинства в столицата се различава от тази, предложена в благотворителните

[79] Тези случаи са единични и касаят само цената на ориза във Видин. Стойността на този продукт в София се нормира въз основа на оката. Поради това считам за коректно спазването на долните пропорции на мерките. В случая не се касае за нормировки в софийско или някакво други киле, а се има предвид истанбулско киле.

[80] **Barkan, Ö. L.** The Price Revolution of the Sixteenth Century…, p. 10; мерките, използвани от Баркан и възприети от мен, съвсем незначително се разминават с тези, записани в: Законъ за новытѣ мѣры, кыла и тѣглилкы. Цариградъ, 1870, с. 12, където една ока е равна на 1,282 945 грама.

[81] Липсата на информация кара Любен Беров да изчисли „непретеглени индекси“ на цените на Балканите – вж. **Беров, Л.** Движението на цените..., с., 36.

кухни. На този етап обаче не е възможно да очертаем диетата на обикновените граждани по-точно."[82] Тоест като се опира на данни, които вероятно са актуални в по-голяма степен за градската беднота в Цариград – основен „клиент" на кухните, Памук изготвя и индекс на цените за всички градски потребители.

По сходен начин тук се оформя потребителска кошница на база покупки на провизии от страна на местното население за високопоставени османски чиновници. За основен източник се използват данни от тевзи дефтерите, които бяха споменати по-горе. Като цяло, в тези регистри се вписват продукти от най-разнообразно естество: хляб, овче месо, мляко, сирене, мед, ориз, кафе, захар, зехтин, подправки, сено, дърва, сапун, сол и др. И от тях може да добием някаква представа за потреблението в градовете, макар да следва да се работи много внимателно, още повече че за повечето от купуваните продукти няма еквивалентни данни в нахр листите.

В крайна сметка са подбрани 12 основни артикула, чиято цена се нормира най-често, и тяхната тежест се претегля един спрямо друг, както следва[83]:

Табл. 4. Тежестта на продуктите, които попадат в индексите[84]

Стока	Тежест в потребителската кошница (оки)
Хляб	47,1%
Овче месо	19,3%
Агнешко месо	0,7%
Свещи	1,3%
Сапун	0,5%
Чисто масло	5,3%
Мед	1,9%
Оцет	0,7%

[82] **Pamuk, Ş.** Prices in the Ottoman empire…, p., 455.

[83] Теглата са получените средни стойности на продуктите, записани в четири подобни регистъра от Видин от втората половина на XVIII век. Изчислени са от Атанас Атанасов (УНСС).

[84] Общо стойността на разходите по продукти средно възлиза на около 45–50% от общите разходи за консумативи, направени от местните власти, не може да се установи "тежестта" в оки, понеже някои от разходите за правени в други мерни единици – коли сено, брой яйца и др.

Ориз	19,3%
Нишесте	0,7%
Лук	2,1%
Нахут	1,1%

При всички положения тежестта на продуктите в подобна „кошница“ ще прояви разлики, ако бихме могли да я сравним с потребителска кошница на обикновен гражданин от Видин, София, Русе или Добрич. На първо място, използваните тук покупки са за високопоставен служител, поради което прави впечатление например отсъствието на говеждо месо, което вероятно е предпочитано от градската беднота, за сметка на по-скъпото агнешко.

Това следва да се има предвид. Все пак обаче към момента това ми се струва най-достоверния „макет“ на потребителска кошница, поне що се отнася до хранителните продукти и с оглед на достъпните данни[85]. В крайна сметка, по мое мнение, това е стъпка напред в посока осветляването на потреблението на градските жители за периода от средата на XVII до началото на XIX век и особено по отношение методологията на изчисляване на претеглени индекси.

Следва да отбележа също така, че тези тежести са „константни“. Нямаме възможност да добием представа за някакви тенденции във времето. Освен това се използват данни само от Видин, но това ми се струва оправдано – потреблението в другите градове едва ли е било крайно различно. Във всеки случай, това е цяло ново поле за изследване и така получените резултати могат да се разглеждат като първа стъпка[86].

Както се спомена горе, поради това, че във въпросните тевзи дефтери няма данни за потреблението на говеждо месо, този артикул не попада и в индексите. Данните от нарх листите обаче показват, че неговата цена често се нормира[87]. Противно на този факт, може да получим представа за тежестта на сиренето и млякото, чиято цена също се нормира. Данните

[85] Данните не показват смущаващи разлики с тежестите, които използва Памук при калкулацията на индекса за Истанбул: брашно – 225,5 оки; ориз – 40 оки; масло за готвене – 9 оки; мед – 13 оки; овче месо – 40 оки; нахут – 2 оки и зехтин – 5 оки. Вж. **Pamuk, Ş.** Prices in the Ottoman empire…, p. 453.

[86] Тук ще посоча изключително ценната статия по въпроса на **Тодоров, Н.** Бюджетът на българското работническо семейство от средата на XIX в. В: В чест на академик Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му. София, 1974, с. 377–396. Данните от разходите на българското домакинство за храна отново показват най-голяма тежест на зърнените храни и ориза и на четвърто място са разходите за месо – телешко, агнешко, свинско и риба. На второ място са зеленчуците, като прави впечатление и голямата тежест на млечните продукти и яйцата, за които обаче не разполагаме с акуратни данни – както по отношение на сигурни цени, така и по отношение „тежест“.

[87] Информацията за цената на говеждото месо вж. в *приложение 5*.

обаче няма да са обект на изследване в тази статия. Първо, поради факта, че при нормировките на тези артикули срещаме разлики в цените – продажните цени при бакалите, при производителите и т.н. Това ме кара да ги обвържа по-скоро с нормата на печалба и да се въздържа да предавам тук още едни усреднени стойности. Второ, защото има различия в цената на овчето, козето или кравето мляко и сирене, а писарят може да не е уточнил за какъв точно артикул става въпрос. Надявам се бъдещето да ми донесе възможност да отделя специално изследване на тези продукти, както и на потребителската кошница на градското население за периода като цяло[88].

Демографският баланс

Условностите, за които писах по-горе, важат в пълна степен и за демографските данни, които използвам при определяне на „тежестта“ на градовете за изчисляване на общ индекс за периодите, за които това е възможно. При идеален вариант следва да има възможност да се проследи броят на населението в градовете и съответно да се определи демографската им тежест – стойност, която може да варира с времето. За съжаление обаче реалността се оказва твърде далеч от подобна „научна идилия“. Поради това се насочих към по-скоро компромисен вариант – информация, от един източник, за конкретна година, за градовете, от период, максимално близо до изследвания. Освен това и информацията за цените дават възможност за засечка само на данните от Видин и Русе[89].

Ще разясня, че за интересуващия ме тук период – от средата на XVII до началото на XIX век – не ми е известно изследване, което да осветлява дори и бегло демографския потенциал на двата града. Трябва да се има предвид, че това са „тъмните векове“ за демографията, а малкото изследователи, които работят по темата, обикновено са толкова несигурни, че трудно може да се вземат някакви точни цифри, дори и да ги имаше – а случаят определено не е такъв. Всъщност за този период учените като основен източник използват джизие регистрите, които съдържат данни само за немюсюлманите данъкоплатци[90] и които, с оглед написаното от

[88] Срещат се и цени на прясно и кисело мляко, чисто и солено сирене, овче сирене, козе сирене и др. Тежестта на тези артикули спрямо продуктите, които попадат в индекса в оки, е: прясно мляко – около 1,1%; кисело мляко – 0,2%; чисто сирене – 0,9%. Като това ще доведе и до лека корекция на останалите „тежести“.

[89] Вж. по-долу.

[90] Тук само ще маркирам подробното изследване на **Грозданова, Е.** Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С., 1989; също и **Грозданова, Е., Ст. Андреев.** Поименен регистър на населението във Варна и Варненска каза от 1685 г. // ИНМВ, т. X (XXV), 1974. Публикувани са и извори и

хърватския османист Ненад Моачанин, са доста съмнителни[91], както и пътеписите – било с османски или европейски произход, чиито данни също са под въпрос[92].

Ситуацията е различна, но не много, за времето след 30-те години на XIX век. От 1831 г. датира и първото османско преброяване, което преследва по-скоро военни и финансови цели[93], но за съжаление данните от него са по области[94]. През 60-те и началото на 70-те години на XIX век се извършва регистрацията на населението в Дунавския вилает и доколкото ми е известно, едва от тогава разполагаме със сравнима демографска информация по градове. Резултатите от това преброяване са използвани в изследването на Николай Тодоров[95]. Така разбираме, че през 1866 г. са регистрирани данъкоплатци както следва: в град Русе – 10 338, а във Видин – 7664 души[96].

Тези пропорции трудно могат да бъдат съпоставени с други данни преди Освобождението[97], без да се направи специално изследване. Данните след 1878 г. пък вече

изследвания с демографски данни за редица градове и региона в българските земи: **Атанасов, Хр.** Християни и евреи във Видинско: Джизие описи на Видинския санджак от 20-те години на XVIII век [= Архивите говорят, т. 62]. С., 2010; **Бойков, Гр.** Татар Пазарджик от основаването на града до края на XVII век. Изследвания и документи. С., 2008; **Кийл, М.** Хръзград – Хезарград – Разград. Превратностите на един турски град в България (исторически, демографски, икономически и изкуствоведски бележки). В: Хора и селища в България през османския период. Събрани съчинения. С., 2005, с. 18–97, и мн. др.

[91] **Moačanin, N.** The Poll-Tax and Population in the Ottoman Balkans. In: Frontiers of Ottoman Studies State, Province, and the West. London–New York, 2005, 77–89; вж. и следните изследвания, облягащи се на джизие описи: **Бойков, Гр.** Цит. съч.; **Атанасов, Хр.** Християни и евреи във Видинско, с. 10–22.

[92] Например информация за брой, етническа и верска принадлежност на населението в някои градове се съдържа в „Описание на царство България“ на Петър Богдан, вж. **Димитров, Б.** Петър Богдан Бакшев – български политик и историк от XVII век. С., 1985, с. 154–179; в пътеписа на Евлия Челеби: **Гаджанов, Д.** Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. // Периодическо списание на Българското книжовно дружество, св. 9-10, 1909, с. 639–724; **Евлия Челеби.** Пътепис. Прев., съст. и ред. Стр. Димитров. С., 1972; в съчинението на: **Хаджи Калфа, Мустафа бен Абдулах.** Румелия и Босна. Георграфско описание. // Архив за поселищни проучвания, I, 1938, № 2, с. 63–170; № 3, с. 48–98; № 4, с. 75–98, и др.

[93] **Тодорова, М.** Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. С., 2002, с. 20.

[94] **Тодоров, Н.** Балканският град XV–XIX век..., с. 299.

[95] Пак там, с. 327.

[96] Трябва да се има предвид, че това е броят само на регистрираните данъкоплатци, а не на всички граждани. Калкулация за добиване обща представа за броя на населението не се налага, понеже се търси само демографската тежест на градовете един спрямо друг. Според същия източник платците в София и Добрич са съответно 6770 и 5648 души.

[97] В своето демографско изследване за населението на България Теплов например предава данни за броя на населението на целите кази (например според данните от салнаме от 1874 г.), а Ф. Каниц предава броя на къщите в градовете. Вж. **Тепловъ, В.** Матеріалы для статистики Болгаріи, Ѳракіи и Македоніи. СПб., 1877, с. 6, 101, 169, 173.

отразяват различна действителност[98]. Поради това в настоящата публикация ще използвам моментната снимка на населението от 1866 г.

Плътността на данните

Така или иначе, за извличане на необходимата информация са прегледани общо около 86 нарх листа[99], почерпени от 37 кадийски книги, от документални сборници и от една монография[100].

От тях разбираме, че се нормират цените на най-разнообразни стоки, като предимството е на хранителните продукти. Регистрирани са различни типове хляб – обикновен и бял или чист, също симид, баница, зърно, брашно и ориз (с необозначен произход, пловдивски и египетски), различни меса[101], месни[102] и млечни[103] продукти. Нормира се цената и на няколко вида риба[104], на плодове, зеленчуци, варива и ядки[105]. Също и сол, захар, кафе и подправки. Срещат се и вписвания на други консумативи като восък или свещи, сапун, а също, макар и рядко, на суровини[106] и занаятчийски произведения[107].

Това голямо разнообразие обаче за съжаление е безполезно от гледна точка на статистиката, която изисква дълги серии от данни за един и същи продукт от едно населено място. С оглед плътността на данните са подбрани няколко продукта, за които в нарх листите

[98] Резултатите от преброяването от 1880 г., публикувани в: Резултати, Окончателни, отъ преброявание на населението на 1-ий януарий 1881 г. С., 1890, останаха недостъпни за мен и поради това ги предавам, както са записани в: Списък на населените места в Царство България от Освобождението (1879) до 1910 година (сравнителен историко-етнографски преглед). С., 1921, с. 75, 151, 413, 443; както следва: Русе – 26 163; Видин – 13 714, за София – 20 501 и Добрич – 9567. Осем години по-сетне населението на четирите града е: Русе – 27 194; Видин – 14 772 и отново за максимална коректност предавам и данните за София – 30 428 и Добрич – 10 717 души. Вж. Резултати отъ преброявание на населението въ Северна и Южна България на 1-ий януарий 1888 година. Кн. II. Варненскый окржгъ. С., 1888, с. 8; Кн. IV. Видинский окржгъ. С., 1888, с. 4; Кн. XII. Окръгъ Русенский. С., 1888, с. 5; Кн. XVIII. Софийский окржгъ. С., 1888, с. 9.

[99] По-горе се спомена, че в самия лист може да попаднат нормировки с различни дати и др. В случая имам предвид самия документ, а не допълнителните вписвания в него.

[100] Реално броят на прегледаните кадийски книги е далеч по-голям, но просто в тях не бяха открити нарх листи.

[101] Предимно овче, агнешко, говеждо и козе. Свинското отсъства поради наличието на голям брой градски консуматори от мюсюлманско вероизповедание.

[102] Като например пастърма, лой и др.

[103] Прясно и кисело мляко, различни видове сирена, кашкавал и др.

[104] Особено в листите от Видин и Русе, което е и логично, предвид факта, че двата града са и големи речни пристанища.

[105] Различни видове грозде, смокини, лук, фасул, леща, леблебия, нахут, лешници, бадеми и др.

[106] Например желязо, стомана и др.

[107] Различни платове и т.н.

има най-обилна информация. Това са хляб (обикновен) и симид, три вида меса – овче, агнешко и говеждо, чисто масло, ориз, мед, оцет, нишесте, нахут, лук (месно производство); също и два консуматива от нехранителен характер – сапун (обикновен) и свещи[108]. Общият брой на нормировките, в които се определя цената на някои от тези продукти, е 105 (Видин – 42; Русе – 36; София – 9; Добрич – 18). Разпределени по градове и артикули, данните показват следната картина:

Табл. 5. Разпределение на нормировките по продукти и градове

Продукт	**Видин**	**Русе**	**София**	**Добрич**	**Всичко**
Хляб	25	18	5	7	55
Симид	12	8	5	6	31
Овче месо	21	13	6	15	55
Агнешко месо	11	14	1	6	32
Говеждо месо	11	17	6	13	47
Чисто масло	7	9	4	1	21
Ориз	3	4	4		11
Мед	7	6	4	1	18
Оцет	4	2	2		8
Нишесте		2	3		5
Нахут	4	6	2		12
Лук	6	3			9
Восък	19	15	4	4	42
Сапун	9	6		2	17

[108] По принцип този продукт се произвежда от еснафа на свещарите. Записва се като мум (*mum*), т.е. свещ, или шем-и ревган (*şem-i revgan*) – мазнина, лой за свещи. По всяка вероятност обаче тези два термина се използват като синоними. В нормировките нито веднъж не срещнах в една регистрация да се записват едновременно и двете понятия, което ме кара да мисля, че те са взаимозаменяеми. Противно на това друг артикул, също произвеждан от този еснаф – сапуна, се среща и като черен сапун (*kara sabun*), сапун (*sabun*) или комбинация от двете, т.е. вероятно са различни продукти. В своя статия за търговията турският историк Хюсейн Топуз пише за „şem-i revgan (mum)“, т.е. и за него те са тъждествени: **Topuz, H.** 19. Yüzyılın İlk Yarısı (1823) Yılı İstanbul Limanı ve Diğer Limanlarımız Arasındaki Bir Hafalık Deniz Ticari Taşımacılığının Analizi. // Journal of Suleyman Demirel University of Social Sciences, 2007/2, Sayı 6, p. 106. Това ме накара да предам една цена, независимо дали в листа е записано свещи или лой за свещи.

Ако разпределим регистрациите на цени по десетилетия и по градове се получава следното:

Табл. 6. Разпределение на нормировките по периоди и градове

Период/Град	**Видин**	**Русе**	**София**	**Добрич**	**Общ брой нормировки**
1650/59		5			5
1690/99	4	7			11
1700/09	4				4
1710/19	10	4			14
1720/29	8				8
1730/39	4	5			9
1740/49	10	3	5		18
1750/59		1	2		3
1760/69	2		2		4
1770/79		2			2
1780/89		1		7	8
1790/99				6	6
1800/09		1		1	2
1810/19		6		1	7
1820/29		1		3	4
	Общо: 42	**Общо: 36**	**Общо: 9**	**Общо: 18**	**Всичко: 105**

Очевидно цените като цяло не са особено плътни, но според мен са достатъчни за изготвяне на правдоподобна картина. В крайна сметка ще повторя констатацията на Любен Беров по въпроса за историческата статистика[109] и ще добавя, че всички заключения ще останат доста условни. Условни ще са и опитите за сравнение на равнището на цените между различните градове за посочения период.

[109] **Беров, Л.** Движението на цените..., с. 15, където четем: „…при липса на други възможности стопанският историк трябва да направи възможното за извличане на историческата истина дори и от такива „некачествени“ статистически материали, тъй като иначе би следвало да вдига безпомощно ръце при всяко стълкновение с някое от формалните условия на точната статистика по отношение на данните на миналото и да се откаже от всяко изследване“.

Резултати, анализ и някои основни изводи

По-долу следва представяне на индекси на нормираните цени от три града – Видин, Русе и София. Данните от Добрич не са „индексирани“, поради факта че започват няколко десетилетия по-късно от базовото (40-те години на XVIII век). В крайна сметка, след доста обсъждания със статистика Атанас Атанасов, решихме, че ясният подход е по-важен и добавянето на данните от Добрич не кореспондира с него. Въпреки това информацията за града попада в приложенията на статията, което позволява наблюдения да бъдат извършени и на микониво[110].

Поради същата причина се реши и цените от София да не попаднат в общия индекс. Липсват поне две засечки с информацията от другите два града. Данните от трите града се пресичат единствено през базисното десетилетие и нито веднъж повече. Противно на това данните от Видин и Русе могат да бъдат сравнявани на четири пъти и поради това е възможно да бъде калкулиран общ индекс, като се вземе предвид демографската тежест на градовете един спрямо друг. Мисля, че този общ индекс е акуратен поне за „Дунавска България“.

Как на практика стана това? Първо, цените бяха усреднени по десетилетия. Прецени се, че по-този начин данните, първо, ще добият по-голяма плътност и, второ, в крайна сметка ще ориентират по-добре в тренда. Индекс само за годините, от които са нормировките, щеше да ни лиши от точна обща база. Източниците не предлагат нарх листи с голям брой продукти от една година изготвени и в трите града. Този подход за изчисляване на индекс по десетилетия е възприет от Ш. Памук и мисля, че е достатъчно надежден[111].

Разбира се, усредняването има и доста слабости. Липсата на данни доведе до фактическото положение една цена да бъде възприета за средна през едно десетилетие, понякога се осредняват данни за цени само от началото или от края на десетилетието и т.н. Това естествено следва да се отчете, но пък ще повторя, че в крайна сметка най-важни са очерталите се тенденции, стабилност или нестабилност – на тях може да имаме доверие.

Твърде много са и неизвестните по отношение стопанското минало на българските земи от средата на XVII до началото на XIX век, за да е възможен качествен анализ на получените резултати. На практика те могат да бъдат коментирани единствено през призмата на политическата история – в контекста на войните, които води империята, или от финансова

[110] Несъмнено те ще бъдат интересни за историци, краеведи и др.
[111] **Pamuk, Ş.** Prices in the Ottoman empire…, p. 455.

гледна точка – провежданите от правителството „обезценки“ на османските „валути“ през периода. Почти няма данни за някакви социални феномени, поне до края на 70-те години на XVIII век[112], климатични аномалии или бедствия – земетресения, наводнения и др. Както се спомена, няма информация и за демографски тенденции, които също могат да повлияят на движението на цените. Поради това в крайна сметка анализът ще се опира на известното – политическа хронология и финансова политика.

Табл. 7. Индекси на нормираните цени във Видин, Русе и София;

общ индекс за Русе и Видин

Период/Град	**Видин**		**Русе**		**София**		**Общ за Видин и Русе:**	
	Акчета	**Сребро**	**Акчета**	**Сребро**	**Акчета**	**Сребро**	**Акчета**	**Сребро**
1650/59			0,50	1,14				
1690/99	1,04	1,13	0,85	0,92			**0,93**	**1,01**
1700/09	1,18	1,28						
1710/19	0,52	0,56	0,38	0,41			**0,44**	**0,48**
1720/29	0,39	0,42						
1730/39	0,89	0,89	0,93	0,93			**0,92**	**0,92**
1740/49	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	**1,00**	**1,00**
1750/59			0,34*[113]	0,31*	1,22	1,13		
1760/69	0,26*	0,22*			0,96	0,81		
1770/79			0,67	0,52				
1780/89			0,29*	0,19*				
1800/09			0,60*	0,24*				
1810/19			6,96	1,86				
1820/29			1,77*	0,26*				

Нека погледнем резултатите за Видин. Този северозападен град е и северна граница на империята[114] и поради това често е арена на военни действия, като в един момент дори за

[112] Когато започват според Вера Мутафчиева „кърджалийските размирици“: **Мутафчиева, В.** Кърджалийско време. С., 1993.

[113] Индексът за това десетилетие е изчислен на база данните само от два артикула, което го прави крайно несигурен. Поради това този и другите подобни случаи на калкулиран индекс от един или два продукта са маркирани и не са обект на анализ.

[114] Вж. **Атанасов, Хр.** В османската периферия…, с. 242–245.

кратко е завладян от австрийците[115]. Прави впечатление тенденцията на спад, ако вземем началната стойност на индекса от 1690/99 г. (1,04; 1,13 в сребро), която продължава до 30-те години на XVIII век, с последвало увеличение до 1,00 (през 40-те). Най-ниски стойности се наблюдават през 20-те години на XVIII век, които са и мирни. Този „V-образен“ тренд по всяка вероятност е следствие на политическата нестабилност. Обективността изисква да признаем, че наблюдаваме и нелогична дефлация през 1710–1719 г., когато на практика военните действия се водят в самия хинтерланд на града[116].

Данните за София са „най-сбити“ в хронологическо отношение. Въз основа на тях са изчислени индекси за едва три десетилетия, на базата на които все пак можем да говорим за стабилност, особено ако ги сравним с доста по-резките колебания от другите два града. В София наблюдаваме известен ръст, в сравнение с базовото десетилетие, от 22% в номинал и 13% в сребро през 50-те години, последван от спад.

Информацията от Русе е доста по-разгърната във времето. Това позволява и да се наблюдава ефекта на действията, предприети от правителствата в Истанбул от края на XVIII и началото XIX век за девалвация на османските сребърни монети.

Като цяло данните от Русе са сходни с тези от София и Видин и осветляват известен ръст на цените до 90-те години на XVII век, вероятно следствие на войните, водени от османците, следващ спад, продължаващ до 30-те години на XVIII столетие, с увеличение (особено през 40-те години на века) и впоследствие нов спад (през 70-те). Прелюбопитни са „сигурните“ данни от началото на XIX век, които показват голяма инфлация. В периода 1810/1819 г. цените скачат с почти 600% в номинал и 86% в сребро (при база 1740/1749 г.). Това е резултат от девалвацията, извършена от османското правителство, видна от горната таблица със сребърното съдържание на акчето[117], което след 1780 г. започва да губи от стойността си и особено се обезценява след 1808 г., напълно в унисон с написаното от Шефкет Памук за „голямата османска девалвация – 1808–1839 г.“[118] Данните от града за началото на XIX век могат да бъдат потвърдени с информацията от Добрич, която макар и неиндексирана, показва поне „на око“ голям скок на цените в номинал[119]. Трендът прекрасно се съотнася и с периода на големите размирици в европейските владения на империята – времето на

[115] На 25 декември 1689 г. градът е превзет и в него е поставен гарнизон на Хабсбургите: **Първев, Ив.** Балканите между две империи. Хабсбургската империя и Османската държава (1693–1739). С., 1997, с. 100.

[116] Особено войната с Венеция и Хабсбургската империя (1714 – 1718 г.), вследствие на която Османската империя губи части от Видинския санджак. **Първев, Ив.** Цит. съч., с. 175–198.

[117] Вж. *табл. 3*.

[118] **Pamuk, Ş.** From Debasement to External Borrowing…, p. 11–16.

[119] Вж. приложенията с данните за цените от Добрич.

големите аяни Осман Пазвантоглу, Исмаил Тръстеникли, кърджалиите и т.н. (края на 70-те години на XVIII до второто десетилетие на XIX век)[120]. Така че може да се предположи, че не само девалвацията, но и политическата и социална нестабилност, характерна за региона, заедно водят до подобна инфлация. Ако обаче трябва да посоча някакъв водещ фактор, то предпочитам да изведа финансовия: сеченето на непълноценни монети[121].

Отделно информацията за движението в цената на двата най-често нормирани продукти: хляба и овчето месо, също показва донякъде сходно поведение. Нещо напълно естествено, като се има предвид, че това са и продуктите с най-голяма тежест в нашата потребителска кошница, като прибавим и ориза.

Табл. 9. Индекси на цената на хляба

Период/Град	**Видин**		**Русе**		**София**	
	Номинал	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**
1650/59			0,58	1,30		
1690/99	1,22	1,32	0,90	0,98		
1700/09	0,79	0,86				
1710/19	0,73	0,80	0,72	0,78		
1720/29	0,69	0,75				
1730/39	0,86	0,86	1,40	1,40		
1740/49	1	1	1	1	1	1
1750/59			0,65	0,60	2,12	1,94
1760/69					0,85	0,71
1770/79			1,39	1,08		
1780/89			1,39	0,93		
1800/09			3,00	1,20		
1810/19			7,62	2,03		

[120] Описани много детайлно у **Мутафчиева, В.** Цит. съч.; вж. също **Özkaya, Y.** Osmanlı İmparatoluğunda Ayanlık. Ankara, 1977; **Gradeva, R.** Osman Pazvantoğlu of Vidin: Between Old and New. – In: The Ottoman Balkans, 1750–1830. Princeton, 2006, p. 115–162, и мн. др.

[121] Въпреки това мое предпочитание, всеки изследовател или любител на периода лесно може да използва приложенията и да комбинира данните с податки за кърджалийски набези от определени години за конкретен град, като получи по този начин представа за ефекта на „размириците“ върху цените на микрониво.

1820/29			8,67	1,30		

Така например индексите в цената на хляба, конкретно за Русе, разкриват голям темп на инфлация, започваща още от 70-те години на XVIII век и набираща скорост в първите тридесет години на XIX столетие. При база 40-те години на XVIII век започва скок както следва: 70-те – 39% в номинал и 8% в сребро; 80-те – ръст от 39% в номинал, но спад от 7% в сребро; първите години на XIX век – 200% в акчета и 20% в сребро; и впоследствие ръст от 662% (103% в сребро) и 767% (30% в сребро).

Табл. 8. Индекси на цената на овчето месо

Период/Град	**Видин**		**Русе**		**София**	
	Номинал	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**
1650/59			0,40	0,90		
1690/99	0,69	0,74	0,72	0,78		
1700/09	0,81	0,87				
1710/19	0,36	0,39	0,56	0,61		
1720/29	0,60	0,65				
1730/39	0,83	0,83	0,66	0,66		
1740/49	1	1	1	1	1	1
1750/59			0,64	0,59	0,84	0,77
1760/69	0,81	0,67			0,75	0,63
1770/79			0,96	0,74		

Доста по-стабилна остава цената на овчето месо, но пък данните за него не са с толкова широки хронологически граници. През 40-те години на XVIII век е регистриран най-големият ръст в цената на този продукт, а най-ниската стойност е през второто десетилетие на века, но това по-скоро са изключения на фона на не толкова резки амплитуди.

Базисните години правят впечатление и като цяло[122]. Данните сочат, че през този период цените и в трите града са относително високи. Тогава са и най-честите нормирания –

[122] Вж. *табл. 7*.

имаме общо 18 регистрации[123]. Най-лесно и логично е това струпване на нормировки и инфлацията да бъдат обяснени с войната между Османската империя и Иран от 1743–1746 г. Това на този етап е и единственото възможно обяснение. Може само да гадая дали има някаква друга причина, която да прави този период толкова „специален“, че в три балкански града на Османската империя местните власти да почувстват необходимостта от определяне на цената на най-необходимите стоки. Любопитно натрупване на данни с единствено към момента обяснение.

Няколко думи в заключение

Ще започна и завърша с това, което е най-очевидно. На първо място, нормировките на цените са практика в османската провинция, в частност в българските земи, за разглеждания период. „Рехавостта“ на данните обаче оставя отворена вратата за редица въпроси, които няма да имаме възможност да разгледаме тук. На свободен принцип ли се определят цените в периодите, през които в кадийските регистри не се срещат нарх листи? Колекция „Сиджили“, съхранявана в Националната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“, особено от Видин и Русе, е относително плътна и логиката подсказва, че ако е имало регулация на цените, тя следва да е вписана в сиджила и съответно известна на изследователите. Шефкет Памук твърди, че нормировките не се извършват регулярно, а по-скоро при извънредни обстоятелства[124]. Ако е така, в какъв процент би се движила разликата между нормираните и свободните цени? В крайна сметка, кои цени са определящи за османския пазар? Все въпроси, на които поне досега не съм срещнал убедителен отговор.

Становището на Памук се потвърждава и от данните за „българските земи“. На първо място, очевидно част от нормировките са следствие на закона – да припомня, че месец май (Гергьовден) е времето на най-често нормиране на цените. Войните, които водят османците, също са сред основните причини за нормиранията на цените. Големият дял от регистрациите са извършени по време на войни (повече от 50% при определяне на стойността на хляба и овчето месо), а ако добавим и тези, направени в годините непосредствено след военните действия, то процентът става доста по-внушителен. Какво обаче кара османската администрация по места да извършва регулация по друго време, остава неизвестно.

[123] Вж. *табл. 6*.
[124] **Pamuk, Ş.** A Monetary History of the Ottoman Empire..., p. xix.

По отношение реалното движение на цените, данните сочат колебания по време на войни, когато се наблюдава като цяло инфлационен ръст, т.е. задържащият ефект при нормирането на цената не може да избяга съвсем от пазарната логика. Османските власти се опитват донякъде да балансират между интересите на производителите и потребителите, но все пак надделяват в по-голяма степен предпочитанията на последните. Наблюдаваният ръст вероятно щеше да е по-внушителен, ако цените се формираха на свободен принцип. Не бива да се забравя също така, че това обяснение, на ценовите колебания, само чрез войните и политическата нестабилност е и едно от малкото възможни. Ще припомня, че информацията е оскъдна и към момента не мога да намеря друга „информационна опора“ за различна логическа връзка.

Като единствено изключение мога да посоча девалвационната политика на правителството в Истанбул, чийто резултат виждаме и в данните от Русе (пряко, с възможност за сравнение с предходни периоди) и Добрич (косвено, без възможност за сравнение). Така след 80-те години на XVIII век очевидно имаме голям ръст на инфлацията и цените скачат в пъти.

Как се отразява тази правителствена политика върху други сфери на стопанския живот на региона, все още остава неизвестно. Тази неизвестност пречи и за по-смели и убедителни изводи. Настоящите са по-скоро първи щрихи, върху все още доста бялото платно.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

Нормирана цена на *хляба (обикновен)*,

предадена в номинал (акчета) и сребро (монетиран сребърен метал) за една ока[125]

Дата	Източник	Видин		Русе		София		Добрич	
		Номинал	Сребро	Номинал	Сребро	Номинал	Сребро	Номинал	Сребро
01.11.1656	R 1, 41а			1,78	0,48				
09.05.1696	R 4, 119б			2	0,26				
15.12.1698	S 13, 32б	5	0,65						
04.05.1699	R 2, 114б			4	0,52				
13.05.1699	S 13, 33а	4,44	0,58						
25.10.1699	R 2, 113а			2,35	0,31				
31.05.1700	S 14, 10а	3,08	0,4						
19.10.1710	S 60, 22б	3,08	0,4						
10.11.1710	S 60, 22б	2,67	0,35						
26.01.1711	S 60, 22б	3,08	0,4						
23.08.1711	S 38, 107а	2,67	0,35						
21.05.1712	S 38, 117б	2	0,26						
22.04.1715	R 51, 1б			2,22	0,29				
07.09.1718	S 67, 172	3,64	0,47						
17.11.1722	S 43, 36а	3,64	0,47						
25.05.1728	S 160а, 2а	2	0,26						
05/06.1728	S 160а, 2а	2,42	0,32						
03.1729	S 160а, 2а	2,67	0,35						
23.05.1731	S 10, 1б	3,08	0,37						
06.05.1733	S 9, 1б	3,01	0,36						
29.08.1733	S 42, 24б	2,35	0,28						
20.12.1736	Н.Т., с. 130*			2,22	0,27				

[125] Информацията „предадена в номинал (акчета) и сребро (монетиран сребърен метал) за една ока“ важи за всички последващи приложения.

* **Тодоров, Н.** Балканският град XV–XIX век.

01.12.1738	R 7, 77а			5,33	0,64				
10/19.05.1739	R 7, 136б			5,33	0,64				
31.08.1739	S 18, 8а	5	0,6						
10.06.1740	S 9, 1а	7,27	0,87						
11.05.1741	S 9, 1а	5,22	0,63						
28.08.1741	S 9, 1а	4	0,48						
09.04.1742	R 38, 2б			3,08	0,37				
05.06.1742	S 42, 24б	3,08	0,37						
11.05.1743	S 25а, 89б	3,01	0,36						
16.06.1744	S 25а, 89б	1,67	0,2						
14.11.1744	Т. VI, с. 359*					2,22	0,27		
11.03.1745	Т. VI, с. 359					2,35	0,28		
11.10.1745	S 25а, 90а	3,2	0,38						
25.12.1745	S 25а, 90а	3,64	0,44						
25.11.1749	S 311/1, 1а					2,5	0,3		
1752/53	R 37, 1а			2	0,22				
07.12.1757	Т. VI, с. 362-363					5	0,55		
08.10.1761	Т. VI, с. 366					2	0,2		
06.05.1778	R 8, 1а			4,29	0,399				
26.07.1783	С.Д., с. 143*							6,67	0,53
29.05.1786	R9, 1а			4,29	0,34				
16.05.1789	С.Д., с. 168							15	1,2
29.01.1799	R 42, корица							7,5	0,398
05.12.1802	R 10, корица, пос.			9,23	0,44				
28.04.1810	R 53, 150б			24	0,77				
11.11./10.12.1817	R 13, 1б			31,17	0,997				
07.05./05.06.1818	R 13, 1б			26,67	0,85				
05.1819	R 14, 96а			12	0,38				
19.06.1819	R 48, 65а							21	0,67
1819/20	R 48, 71а							18,46	0,33
28.05.1820	R 14, 96а			26,67	0,48				
19.05.1822	239к, оп. 1,							32	0,58

* ТИБИ, т. VI.

* Османски извори… Съст., прев. и ред. Стр. Димитров.

	а.е. 3, л. 11								
17.08.1822	239к, оп. 1, а.е. 3, л. 11							24	0,43

Приложение 2

Нормирана цена на *симида (обикновен)*

Дата	**Източник**	**Видин**		**Русе**		**София**		**Добрич**	
		Номинал	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**
21.05.1695	R 4, 121а			4	0,52				
09.05.1696	R 4, 119б			3	0,39				
15.12.1698	S 13, 32б	10	1,3						
13.05.1699	S 13, 33а	8,89	1,16						
19.10.1710	S 60, 22б	4,44	0,58						
26.01.1711	S 60, 22б	5,71	0,74						
23.08.1711	S 38, 107а	4	0,52						
17.11.1722	S 43, 36а	6,67	0,87						
25.05.1728	S 160а, 2а	4,71	0,61						
06.05.1733	S 9, 1б	7,55	0,91						
20.12.1736	Н.Т., с. 130			3,48	0,42				
11.05.1741	S 9, 1а	12	1,44						
05.06.1742	S 42, 24б	8	0,96						
11.05.1743	S 25а, 89б	6,67	0,8						
16.06.1744	S 25а, 89б	4,44	0,53						
14.11.1744	Т.VI, с. 359					3,33	0,4		
11.03.1745	Т.VI, с. 359					3,54	0,42		
25.11.1749	S 311/1, 1а					3,33	0,4		
1752/53	R 37, 1а			3,64	0,4				
07.12.1757	Т.VI, 362-363					7,41	0,81		
08.10.1761	Т.VI, 366					3,03	0,303		
26.07.1783	С.Д., с. 143							8,57	0,69
16.05.1789	С.Д., с. 168							17,14	1,37
28.04.1810	R 53, 150б			48	1,54				
07.05./05.06.181	R 13, 1б			40	1,28				

8									
05.1819	R 14, 96a			30	0,96				
19.06.1819	R 48, 65a							30	0,96
1819/20	R 48, 71a							26,67	0,48
28.05.1820	R 14, 96a			21	0,38				
19.05.1822	239к, оп. 1, а.е. 3, л. 11							40	0,72
17.08.1822	239к, оп. 1, а.е. 3, л. 11							30	0,54

Приложение 3

Нормирана цена на *овчето месо*

Дата	**Източник**	**Видин**		**Русе**		**София**		**Добрич**	
		Номинал	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**
01.11.1656	R 1, 41a			5	1,35				
22.05.1698	R 2, 120б			10,5	1,37				
15.12.1698	S 13, 32б	9	1,17						
13.05.1699	S 13, 33a	9	1,17						
13.05.1699	S 13, 33a	7,5	0,98						
25.10.1699	R 2, 113a			7,5	0,98				
20.05.1700	S 14, 10a	10	1,3						
28.06.1710	S 60, 22б	4,5	0,59						
22.04.1715	R 51, 1б			8	1,04				
02.08.1715	R 51, 1б			6	0,78				
06.08.1721	S 8, 9б	10	1,3						
17.05.1723	S 43, 36a	8	1,04						
01.04.1728	S 160a, 2б	7	0,91						
01.04.1728	S 160a, 2б	6	0,78						
25.05.1728	S 160a, 2б	6	0,78						
23.05.1731	S 10, 1б	8	0,96						
06.05.1733	S 9, 1б	12	1,44						
29.08.1733	S 42, 24б	9	1,08						
04/13.05.1735	R 52, 49a			8	0,96				

20.12.1736	Н.Т., 130			5	0,6				
01.12.1738	R 7, 77а			10	1,2				
10/19.05.1739	R 7, 136б			10	1,2				
31.08.1739	S 18, 8а	12	1,44						
24.01.1740	R 7, 136б			12	1,44				
10.06.1740	S 9, 1а	18	2,16						
11.05.1741	S 9, 1а	12	1,44						
17.05.1742	R 38, 2б			13	1,56				
11.05.1743	S 25а, 89б	12	1,44						
16.06.1744	S 25а, 89б	10	1,2						
14.11.1744	T.VI, с. 359					10	1,2		
29.03.1745	T.VI, с. 359					12	1,44		
25.07.1748	S 81, 1	10	1,2						
25.11.1749	S 311/1, 1а					10	1,2		
1752/53	R 37, 1а			8	0,88				
21.04./19.05.1757	T. VI, 362-363					10	1,1		
07.12.1757	T. VI, 362-363					8	0,88		
08.10.1761	T. VI, с. 366					8	0,8		
16.02.1764	S 61, 47а	10	1						
12.06.1764	S 61, 95а	10	1						
06.05.1778	R8, 1а			12	1,12				
1782	С.Д., 155							15	1,2
26.07.1783	С.Д., 143							12	0,96
17.07.1787	С.Д., 170							15	1,2
04.01.1788	С.Д., 170							18	1,44
16.05.1789	С.Д., 168							21	1,68
05.02.1790	С.Д., 169							24	1,27
18.07.1791	239к, оп. 1, а.е. 6, л. 96							42	2,23
15.08.1791	239к, оп. 1, а.е. 6, л. 96							36	1,91
18.01.1799	R 42, корица							30	1,59
27.08.1799	R 42, корица							24	1,27
09.12.1800	R 42, корица							30	1,44
19.06.1819	R 48, 65а							78	2,496
1819/20	R 48, 71а							72	1,296
19.05.1822	239к, оп. 1, а.е. 3,							66	1,19

	л. 11								
17.08.1822	239к, оп. 1, а.е. 3, л. 11							60	1,08

Приложение 4

Нормирана цена на *агнешкото месо*

Дата	**Източник**	**Видин**		**Русе**		**София**		**Добрич**	
		Номинал	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**
21.05.1695	R 4, 121а			9	1,17				
09.05.1696	R 4, 119б			12	1,56				
22.05.1698	R 2, 120б			9	1,17				
15.12.1698	S 13, 32б	9	1,17						
04.05.1699	R 2, 114б			9	1,17				
13.05.1699	S 13, 33а	9	1,17						
13.05.1699	S 13, 33а	7,5	0,98						
20.05.1700	S 14, 10а	10	1,3						
22.04.1715	R 51, 1б			6	0,78				
12.05.1716	R 51, 1б			7,5	0,98				
17.05.1723	S 43, 36а	8	1,04						
06.05.1733	S 9, 1б	12	1,44						
04/13.05.1735	R 52, 49а			7	0,84				
11.05.1741	S 9, 1а	10	1,2						
17.05.1742	R 38, 2б			10	1,2				
11.05.1743	S 25а, 89б	12	1,44						
16.06.1744	S 25а, 89б	10	1,2						
25.07.1748	S 81, 1	10	1,2						
09.03.1762	Т. VI, с. 36б					10	1		
12.06.1764	S 61, 95а	10	1						
06.05.1778	R 8, 1а			12	1,12				
10.06.1779	R 8, 88а			12	1,12				
29.05.1786	R 9, 1а			12	0,96				
17.07.1787	С.Д., 170							15	1,2
18.07.1791	239к, оп. 1, а.е. 6,							42	2,23

	л. 96								
1816/17	R 13, 1а			54	1,73				
05.1819	R 14, 96а			48	1,54				
19.06.1819	R 48, 65а							78	2,496
1819/20	R 48, 71а							72	1,296
28.05.1820	R 14, 96а			48	0,86				
19.05.1822	239к, оп. 1, а.е. 3, л. 11							72	1,296
17.08.1822	239к, оп. 1, а.е. 3, л. 11							60	1,08

Приложение 5

Нормирана цена на *говеждото месо*

Дата	**Източник**	**Видин**		**Русе**		**София**		**Добрич**	
		Номинал	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**
19.01.1657	R 1, 41а			3	0,81				
21.05.1695	R 4, 121а			6	0,78				
09.05.1696	R 4, 119б			8	1,04				
22.05.1698	R 2, 120б			6	0,78				
15.12.1698	S 13, 32б	6	0,78						
13.05.1699	S 13, 33а	4,5	0,59						
25.10.1699	R 2, 113а			4,5	0,59				
20.05.1700	S 14, 10а	6	0,78						
28.06.1710	S 60, 22б	3	0,39						
22.04.1715	R 51, 1б			5	0,65				
25.05.1728	S 160а, 2а	4	0,52						
23.05.1731	S 10, 1б	6	0,72						
06.05.1733	S 9, 1б	10	1,2						
04/13.05.1735	R 52, 49а			5	0,6				
01.12.1738	R 7, 77а			6	0,72				
10/19.05.1739	R 7, 136б			7,5	0,9				
31.08.1739	S 18, 8а	8	0,96						

24.01.1740	R 7, 136б			8	0,96				
17.05.1742	R 38, 2б			8	0,96				
11.05.1743	S 25а, 89б	8	0,96						
16.06.1744	S 25а, 89б	6	0,72						
14.11.1744	T. VI, 359					4	0,48		
29.03.1745	T.VI, 359					6	0,72		
25.11.1749	S 311/1, 1а					6	0,72		
1752/53	R 37, 1а			5	0,55				
21.04./19.05.1757	T. VI, 362-363					9	0,99		
07.12.1757	T. VI, 362-363					6	0,66		
08.10.1761	T. VI, 366					6	0,6		
16.02.1764	S 61, 47а	8	0,8						
06.05.1778	R 8, 1а			9	0,84				
10.06.1779	R 8, 88а			9	0,84				
1782	С.Д., 155							22,5	1,8
26.07.1783	С.Д., 143							7	0,56
29.05.1786	R 9, 1а			9	0,72				
17.07.1787	С.Д., 170							15	1,2
04.01.1788	С.Д., 170							9	0,72
16.05.1789	С.Д., 168							15	1,2
05.02.1790	С.Д., 169							15	0,795
18.07.1791	239к, оп. 1, а.е. 6, л. 96							21	1,11
15.08.1791	239к, оп. 1, а.е. 6, л. 96							18	0,95
18.01.1799	R 42, корица							15	0,795
27.08.1799	R 42, корица							12	0,64
09.12.1800	R 42, корица							15	0,72
05.1819	R 14, 96а			42	1,34				
19.06.1819	R 48, 65а							48	1,54
1819/20	R 48, 71а							45	0,81
28.05.1820	R 14, 96а			42	0,76				

Приложение 6

Нормирана цена на *лоените свещи*

Дата	Източник	Видин		Русе		София		Добрич	
		Номинал	Сребро	Номинал	Сребро	Номинал	Сребро	Номинал	Сребро
02.10.1656	R 1, 41а			13	3,51				
04.12.1656	R 1, 41а			16	4,32				
21.05.1695	R 4, 121а			30	3,9				
09.05.1696	R 4, 119б			30	3,9				
22.05.1698	R 2, 120б			18	2,34				
15.12.1698	S 13, 32б	30	3,9						
13.05.1699	S 13, 33а	27	3,51						
13.05.1699	S 13, 33а	24	3,12						
25.10.1699	R 2, 113а			19,5	2,54				
03.11.1699	R 2, 120б			24	3,12				
20.05.1700	S 14, 10а	32	4,16						
28.06.1710	S 60, 22б	15	1,95						
30.05.1711	S 38, 106б	10,5	1,37						
21.05.1712	S 38, 117б	15	1,95						
21.05.1712	S 38, 117б	12	1,56						
02.08.1715	R 51, 1б			20	2,6				
23.04/22.05.1716	R 51, 1б			18	2,34				
25.05.1728	S 160а, 2а	16	2,08						
06.05.1733	S 9, 1б	36	4,32						
29.08.1733	S 42, 24б	23	2,76						
31.08.1739	S 18, 8а	30	3,6						
24.01.1740	R 7, 136б			30	3,6				
10.06.1740	S 9, 1а	39	4,68						
11.05.1741	S 9, 1а	30	3,6						
28.08.1741	S 9, 1а	38	4,56						
02.09.1741	S 25а, 89б	30	3,6						
09.04.1742	R 38, 2б			36	4,32				
11.05.1743	S 25а, 89б	36	4,32						
16.06.1744	S 25а, 89б	24	2,88						
14.11.1744	T. VI, 359					24	2,88		
25.12.1745	S 25а, 90а	27	3,24						
25.11.1749	S 311/1, 1а					26	3,12		
07.12.1757	T. VI, 362-363					28	3,08		

08.10.1761	Т. VI, 366					28	2,8		
10.06.1779	R 8, 88a			39	3,63				
26.07.1783	С.Д., 143							48	3,84
01.12.1787	С.Д., 221							60	4,8
15.08.1791	239к, оп. 1, а.е. 6, л. 96							96	5,09
28.04.1810	R 53, 150б			192	6,14				
28.05.1813	R 12, 118б			156	4,99				
1816/17	R 13, 1a			204	6,53				
19.05.1822	239к, оп. 1, а.е. 3, л. 11							216	3,89

Приложение 7

Нормирана цена на *сапуна*

Дата	**Източник**	**Видин**		**Русе**		**София**		**Добрич**	
		Номинал	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**
02.10.1656	R 1, 41a			10	2,7				
04.12.1656	R 1, 41a			12	3,24				
13.05.1699	S 13, 33a	13,5	1,76						
13.05.1699	S 13, 33a	12	1,56						
28.06.1710	S 60, 22б	9	1,17						
30.05.1711	S 38, 106б	9	1,17						
02.08.1715	R 51, 1б			12	1,56				
25.05.1728	S 160a, 2a	10	1,3						
06.05.1733	S 9, 1б	18	2,16						
24.01.1740	R 7, 136б			20	2,4				
11.05.1741	S 9, 1a	15	1,8						
11.05.1743	S 25a, 89б	16	1,92						
16.06.1744	S 25a, 89б	12	1,44						
17.07.1787	С.Д., 170							42	3,36
01.12.1787	С.Д., 221							48	3,84
28.04.1810	R 53, 150б			78	2,496				
28.05.1813	R 12, 118б			96	3,07				

Приложение 8

Нормирана цена на *чистото масло*

Дата	Източник	Видин		Русе		София		Добрич	
		Номинал	Сребро	Номинал	Сребро	Номинал	Сребро	Номинал	Сребро
21.05.1695	R 4, 121a			45	5,85				
09.11.1695	R 4, 103б			42	5,46				
09.05.1696	R 4, 119б			42	5,46				
22.05.1698	R 2, 120б			36	4,68				
16.08.1699	S 13, 33a	18	2,34						
04.04.1700	S 14, 10a	30	3,9						
06.05.1733	S 9, 1б	40	4,8						
05.04.1737	Н.Т., 131			47	5,64				
01.12.1738	R 7, 77a			54	6,48				
10/19.05.1739	R 7, 136б			48	5,76				
31.08.1739	S 18, 8a	51	6,12						
24.01.1740	R 7, 136б			45	5,4				
11.05.1741	S 9, 1a	60	7,2						
11.05.1743	S 25a, 89б	36	4,32						
16.06.1744	S 25a, 89б	36	4,32						
31.01.1745	Т. VI, 359					30	3,6		
25.11.1749	S 311/1,1a					36	4,32		
07.12.1757	Т. VI, с. 362-363					42	4,62		
08.10.1761	Т. VI, с. 366					30	3		
15.08.1791	239к, оп. 1, а.е. 6, л. 9б							120	6,36
11.11./10.12.1817	R 13, 1б			258	8,26				

Приложение 9

Нормирана цена на *меда*

Дата	Източник	Видин	Русе	София	Добрич

		Номинал	Сребро	Номинал	Сребро	Номинал	Сребро	Номинал	Сребро
02.10.1656	R 1, 41a			10	2,7				
21.05.1695	R 4, 121a			18	2,34				
09.05.1696	R 4, 119б			15	1,95				
15.12.1698	S 13, 32б	12	1,56						
13.05.1699	S 13, 33a	12	1,56						
04.04.1700	S 14, 10a	17	2,21						
06.05.1733	S 9,1б	18	2,16						
05.04.1737	Н.Т., 131			18,5	2,22				
10/19.05.1739	R 7, 136б			18	2,16				
24.01.1740	R 7, 136б			20	2,4				
11.05.1741	S 9,1a	48	5,76						
11.05.1743	S 25a, 89б	24	2,88						
16.06.1744	S 25a, 89б	18	2,16						
14.11.1744	T.VI, 359					16	1,92		
25.11.1749	S 311/1,1a					24	2,88		
07.12.1757	T. VI, 362-363					30	3,3		
08.10.1761	T. VI, 366					18	1,8		
15.08.1791	239к, оп. 1, а.е. 6, 96							75	3,98

Приложение 10

Нормирана цена на *ориза (необозначен)*

Дата	Източник	Видин		Русе		София		Добрич	
		Номинал	Сребро	Номинал	Сребро	Номинал	Сребро	Номинал	Сребро
02.10.1656	R 1, 41a			5,2	1,404				
10.09.1657	R 1, 40a			8,8	2,38				
13.05.1699	S 13, 33a	12	1,56						
04.04.1700	S 14, 10a	16	2,08						
28.06.1710	S 60, 22б	7,2	0,94						
14.11.1744	T. VI, 359					11	1,32		
25.11.1749	S 311/1, 1a					16	1,92		

07.12.1757	T. VI, 362-363					15	1,65		
08.10.1761	T. VI, 366					16	1,6		
28.04.1810	R 53, 150б			84	2,69				
11.11./10.12.1817	R 13, 1б			120	3,84				

Приложение 11

Нормирана цена на *оцета*

Година/Град	**Източник**	**Видин**		**Русе**		**София**		**Добрич**	
		Номинал	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**
21.05.1695	R 4, 121а			6	0,78				
15.12.1698	S 13, 32б	4,5	0,59						
13.05.1699	S 13, 33а	4,5	0,59						
04.04.1700	S 14, 10а	6	0,78						
28.06.1710	S 60, 22б	3	0,39						
07.12.1757	T. VI, 362-363					10	1,1		
08.10.1761	T. VI, 366					10	1		
11.11./10.12.1817	R 13, 1б			36	1,15				

Приложение 12

Нормирана цена на *лука*

Дата	**Източник**	**Видин**		**Русе**		**София**		**Добрич**	
		Номинал	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**
15.12.1698	S 13, 32б	3	0,39						
13.05.1699	S 13, 33а	3	0,39						
04.04.1700	S 14, 10а	3	0,39						
04.06.1700	S 14, 10а	2	0,26						
28.06.1710	S 60, 22б	3	0,39						
19.02.1711	S 60, 22б	3	0,39						
02.08.1715	R 51, 1б			1	0,13				

17.05.1742	R 38, 2б			2	0,24				
28.04.1810	R5 3, 150б			30	0,96				

Приложение 13

Нормирана цена на *нишестето*

Дата	**Източник**	**Видин**		**Русе**		**София**		**Добрич**	
		Номинал	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**
21.05.1695	R 4, 121а			15	1,95				
14.11.1744	T. VI, 359					27	3,24		
07.12.1757	T. VI, 362-363					24	2,64		
08.10.1761	T. VI, 366					30	3		
11.11./10.12.1817	R 13, 1б			192	6,14				

Приложение 14

Нормирана цена на *нахута*

Дата	**Източник**	**Видин**		**Русе**		**София**		**Добрич**	
		Номинал	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**	**Номинал**	**Сребро**
04.12.1656	R 1, 41а			8	2,16				
21.05.1695	R 4, 121а			9	1,17				
09.11.1695	R 4, 103б			9	1,17				
15.12.1698	S 13, 32б	10,5	1,37						
13.05.1699	S 13, 33а	9	1,17						
04.04.1700	S 14, 10а	12	1,56						
28.06.1710	S 60, 22б	7,5	0,98						
05.04.1737	H.T., 131			9	1,08				
01.12.1738	R 7, 77а			15	1,8				
14.11.1744	T. VI, 359					11	1,32		
25.11.1749	S 311/1, 1а					10	1,2		
11.11./10.12.1817	R 13, 1б			84	2,69				

Използвана литература

Аврамов, Р. Пари и де/стабилизация в България 1948–1989. София, Сиела, 2008.

Атанасов, Хр. В османската периферия: общество и икономика във Видин и околността през XVIII век. София, 2008.

Атанасов, Хр. Тевзи дефтер на видинските вилаетски разходи от 7 май – 4 юни 1788 г. В: Етнически и културни пространства на Балканите. Т. 1. София, 2008, с. 516–548.

Атанасов, Хр. Християни и евреи във Видинско: Джизие описи на Видинския санджак от 20-те години на XVIII век. [= Архивите говорят, т. 62] София, 2010.

Балевска, Р. Овцевъдство. София, Държ. изд. за селскостоп. литература. 1964.

Беров, Л. Движението на цените на Балканите, XVI–XIX век. София, 1976.

Беров, Л. Ролята на задължителните държавни доставки във вътрешната и външната търговия на българските земи през XVI–XIX в. В: Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. София, 1978, с. 107–153.

Бойков, Гр. Татар Пазарджик от основаването на града до края на XVII век. Изследвания и документи. София, 2008.

Бошняков, Д. Цените и монетната проблема. София, Печатница „Развитие“, 1936.

Велков, А. Видове османотурски документи. Принос към османотурската дипломатика. София, 1986.

Венедиков, Ив. Развитие на земеделието по българските земи. София, 1981.

Гаджанов, Д. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. // Периодическо списание на Българското книжовно дружество, св. 9-10, 1909, с. 639–724.

Геровъ, Н. Речник на Българскый языкъ. Част пята. Пловдив, 1904.

Грозданова, Е. Българската народност през XVII век. Демографско изследване. София, 1989.

Грозданова, Е., Андреев, Ст. Поименен регистър на населението във Варна и Варненска каза от 1685 г. // Известия на Народния музей–Варна, Т. X (XXVI), 1974, 211-230.

Грозданова, Е., Груевски, П. Населението на Петрич и Петричка каза според поименен регистър от 1665 г. // Исторически преглед, 1982, № 4, 114-125.

Димитров, Б. Петър Богдан Бакшев – български политик и историк от XVII век. София, 1985.

Евлия Челеби. Пътепис. Прев., съст. и ред. Стр. Димитров. София, 1972.

Ихчиев, Д. Бюджет на Видинската област във втората половина на XVIII век. // Известия на Историческото дружество в София. Кн. II. София, 1906, с. 102–128.

Калудова, Й. Документи за положението на населението в Европейската част на Османската империя (XVII–XIX в.). // Известия на държавните архиви, 25, 1973, 115-157.

Кендерова, Ст. За цената на арабописмената книга във Видин през XVIII век. В: Пътят на книгите и информацията. Юбилеен сборник, посветен на 65-годишнината на Татяна Янакиева. София, 2009, с. 70–93.

Кийл, М. Хръзград – Хезарград – Разград. Превратностите на един турски град в България (исторически, демографски, икономически и изкуствоведски бележки). В: Хора и селища в България през османския период. Събрани съчинения. София, 2005, с. 18–97.

Кямилев, А. Паричното обръщение въ България. // Списание на завършилите Висшето търговско училище – Варна, I, 1936, кн. 4, с. 287–300.

Маджарски пътеписи за Балканите XVI–XIX в. Подбор, превод и коментар Петър Миятев. С., 1976.

Маньков, Г. А. Цены и их движение в русском государстве XVI века. Москва, 1951.

Митев, Пл. Държавната регламентация на градското стопанство в българските земи през XVIII век. В: Създаване и развитие на модерни институции в българското възрожденско общество. София, 1996, с. 50–82.

Мутафчиева, В. Кърджалийско време. София, 1993.

Неделчев, К. Паричното дело в България, 1879–1940 г. С., Печатница „Книпеграфъ“, 1940.

Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. Съст., прев. и ред. Стр. Димитров. София, 1981.

Попов, Ат., Павлов, К., Попов, П. Растениевъдство. Т. 1. Зърнени житни култури. София, 1966.

Попов, К. Върху поскъпването на живота. // Списание на Българското икономическо дружество, 15, 1911, № 9, с. 709–742.
Попов, К. Стопанска България през 1911 год. Статистически изследвания. София, Държ. печатница, 1916.
Първев, Ив. Балканите между две империи. Хабсбургската империя и Османската държава (1693–1739). София, 1997.

Резултати отъ преброяване на населението въ Северна и Южна България на 1-ий януарий 1888 година. Кн. II. Варненскый окржгъ. С., 1888; Кн. IV. Видинский окржгъ. С., 1888; Кн. XII. Окръгъ Русенский. С., 1888; Кн. XVIII. Софийский окржгъ. С., 1888.

Семеен архив на Хаджитошеви. Т. 1. София, 1984.

Списък на населените места в Царство България от Освобождението (1879) до 1910 година (сравнителен историко-етнографски преглед). София, 1921.

Събев, О. Първото османско пътешествие в света на печатната книга (1726–1746). София, Нов поглед, 2004.

Тепловъ, В. Матеріалы для статистики Болгаріи, Ѳракіи и Македоніи. СПб., 1877.

Тодоров, Н. Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. София, 1972.

Тодоров, Н. Бюджетът на българското работническо семейство от средата на XIX в. В: В чест на академик Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му. София, 1974, с. 377–396.
Тодорова, М. Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. София, 2002.
Турски извори за българската история (ТИБИ). Т. VI. София, 1977.
Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в. Съст. и ред. Б. Цветкова. София, 1975.

Френски пътеписи за Балканите XIX в. Съст. и ред. Б. Цветкова. София, 1981.

Хаджи Калфа, Мустафа бен Абдулах. Румелия и Босна. Георграфско описание. Предговор, обяснителни бележки и превод от немското издание на Йосеф фон Хамер Стоян Аргиров. // Архив за поселищни проучвания, I, 1938, № 2, с. 63–170; № 3, с. 48–98; № 4, с. 75–98.

Allen, R. The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War. // Explorations in Economic History, 38, 2011, p. 411–447.
Atwell, S. W. International Bullion Flows and the Chinese Economy *Circa* 1530–1650. // Past & Present, 1982, No. 95, p. 68–90.
Banking, Currency, and Finance in Europe Between the Wars. Ed. by Charls H. Feinstein. Oxford, Clarendon Press, 1995.
Barkan, Ö. L. The Price Revolution of the Sixteenth Century: a Turning Point in the Economic History of the Near East (trans. Justin McCarthy). // International Journal of Middle East Studies, 1975, 6, p. 3–28.
Barkan, Ö. L. XVI. Asrın Ikinci Yarısında Türkiyede Fiyat Hareketleri. // Belleten, 1970, 34, p. 557–607.
Başlangıçtan Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi. Cilt 11. İstanbul, 1967.
Berument, H., Gunay, As. Inflation Dynamics and Its Sources in the Ottoman Empire: 1586–1913. // International Review of Applied Economics, Vol. 21, 2007, No. 2, p. 207–245.
Beveridge, W. Prices and Wages in England from the Twelfth to the Nineteenth Century. T. I. London–Toronto, 1939.
Bois, G. Lex prix du froment à Rouen au XVe siècle. Paris, 1936.
Bordo, D. M. Money, Deflation and Seigniorage in the Fifteenth Century: A review essay. // Journal of Monetary Economics, 18, 1986, p. 337–346.
Bordo, M. D. The Contribution of a Monetary History of the United States, 1867–1960 to Monetary History. In: Money, History, and International Finance: Essays in Honor of Anna J. Schwartz. University of Chicago Press, 1989, p. 15–78.
Braudel, F., F. Spooner. Prices in Europe from 1450 to 1750. In: The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. Ed. E. Rich and C. H. Wilson. 1967, p. 374–486.

Brenner, S. Y. The Inflation of Prices in Early Sixteenth-Century England. // Economic History Review, 14, 1962, p. 225–239.
Brenner, S. Y. The Inflation of Prices in England, 1551–1650. // Economic History Review, 15, 1963, p. 266–284.
Choudhury, M. A. Regulation in the Islamic Political Economy: Comparative Perspectives. // J.KAU: Islamic Economics, Vol. 12, 2000, p. 21–51.
Cipolla, M. C. Currency Depreciation in Medieval Europe. // Economic History Review, 15, 1963, p. 413–433.
Cipolla, M. C. Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World. Princeton, New York, 1956.
D'Avenel, G. Histoire économique de la propriété, des salaries, des denrées et de tous les prix en général depuis l'an 1200 jusqu'en l'an 1800. T. 1. Paris, 1894.
Ferguson, N. The Ascent of Money. A Financial History of the World. New York, The Penguin Press, 2008.
Ferguson, N. The Cash Nexus. Money and Power in the Modern World, 1700–2000. New York, Basic Books, 2001.
Flynn, O. D. A New Perspective on the Spanish Price Revolution: The Monetary Approach to the Balance of Payments. // Explorations in Economic History, 15, 1978, p. 388–406.
Freche, G. et G. Les prix des grains, des vins et des légumes à Toulouse 1486–1868. Paris, 1967.
Friedman, M., Schwartz, J. A. A Monetary History of the United States, 1867–1960. Princeton Univ. Press, 1971.
Goldstone, A. J. Urbanization and Inflation: Lessons from the English Price Revolution of the Sixteenth and Seventeenth Centuries. // American Journal of Sociology, 89, 1984, p. 1122–1160.
Gradeva, R. Osman Pazvantoğlu of Vidin: Between Old and New. In: The Ottoman Balkans, 1750–1830. Ed. by Frederick F. Anscombe. Princeton, 2006, p. 115–162.
Habib, I. Monetary System and Price. In: The Cambridge Economic History of India. Vol. 1: c.1200-c.1750. Ed. I. Habib and T. Raychaudhuri. Cambridge Univ. Press, 1982, p. 360–381.
Habib, I. The Currency System of the Mughal Empire. // Medieval India Quarterly, 1961, 4, p. 1–21.
Hamilton, E. American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501–1650. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934. xii + 428 pp.
Hamilton, E. Money, Prices and Wages in Valencia, Aragon and Navarra 1351–1500. Cambridge, Mass., 1936.
Hamilton, E. War and Prices in Spain 1651–1800. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1947.
History of The Ottoman State, Society & Civilisation. Ed. by E. İhsanoğlu, Vol. 1. Istanbul, 2001.
Hoffman, Ph., Jacks, D., Levin, P., Lindert, P. Prices and Real Inequality in Europe Since 1500. // Journal of Economic History, Vol. 62, 2002, No. 2, p. 322–355.
Kütükoğlu, M. 1009 (1600) Tarihli Narh Defterine göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiatları. // Tarih Enstıtüsü Dergisi, 9, 1978, p. 1–86.

Kütükoğlu, M. Osmanlılarda Harh Müessesesi ve 140 Tarihli Narh Defteri. İstanbul, Enderun Kitabevi, 1983.

Lindert, P. English Population, Wages and Prices, 1541–1913. // Journal of Interdisciplinary History, 15, 1985, p. 609–634.
Miskimin, H. Money and Power in Fifteenth Century France. New Haven & London, 1984.
Miskimin, H. Population Growth and the Price Revolution in England. // Journal of European Economic History, 4, 1975, p. 179–186.
Moačanin, N. The Poll-Tax and Population in the Ottoman Balkans. In: Frontiers of Ottoman Studies State, Province, and the West. Ed. by Colin Imber and Keiko Kiyotaki. London–New York, 2005, p. 77–89.
Moosvi, Sh. The Economy of the Mughal Empire c. 1595. A Statistical Study. Delhi, 1987.
Moosvi, Sh. The Silver Influx, Money Supply, Prices and Revenue Extraction in Mughal India. // Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 30, No. 1, 1987,p. 47–94.
Nenovsky, N. Exchange Rates and Inflation: France and Bulgaria in the Interwar Period and the Contribution of Albert Aftalion (1874–1956). Sofia, Bulgarian National Bank, 2006.
Özkaya, Y. Osmanlı İmparatoluğunda Ayanlık. Ankara, 1977.
Pamuk, Ş. A Monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge Univ. Press, 2000.
Pamuk, Ş. From Debasement to External Borrowing: Changing Forms of Deficit Finance in the Ottoman Empire, 1750–1914. In: Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. Historical and Comparative Perspective. Ed. by R. Avramov and Ş. Pamuk. Sofia, 2006, p. 7–22.
Pamuk, Ş. Prices in the Ottoman empire, 1469–1914. // International Journal of Middle East Studies, 36, 2004, p. 451–468.
Pamuk, Ş. The Price Revolution in the Ottoman Empire, Reconsidered. // International Journal of Middle East Studies, 33, 2001, p. 69–89.

Radušev, E. Les dépenses locales dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle (Selon des données de registres de cadi de Ruse, Vidin et Sofia). // Études Balkaniques, 1980, № 3, p. 74–94.
Rothbard, N. M. A History of Money and Banking in the United States: The Colonial Era to World War II. Auburn, Alabama, Ludwig von Mises Inst., 2002.
Sahillioğlu, H. Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar. // Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1967, 1, s. 36–40.
Spufford, P. Money and Its Use in Medieval Europe. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1988.
Subrahmanyam, S. Precious Metal Flows and Prices in Western and Southern Asia, 1500–1750. Some Comparative and Conjunctual Aspects. // Studies in History, 7, 1, 1991, p. 79–105.
Süleyman, Ö., Pamuk, Ş. Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489–1914. // Journal of Economic History, 62, 2002, p. 292–321.
Sussman, N. Debasements, Royal Revenues and Inflation in France during the Hundred Years War, 1415–1422. // Journal of Economic History, 53, 1993, p. 44–70.
The Monetary Systems of the Greeks and Romans. Ed. by W.V. Harris. Oxford Univ. Press, 2008.
The Price Revolution in Sixteenth Century England. Ed. with an introduction by Peter H. Ramsey. London, Methuen & Co., 1971.
Topuz, H. 19. Yüzyılın İlk Yarısı (1823) Yılı İstanbul Limanı ve Diğer Limanlarımız Arasındaki Bir Hafalık Deniz Ticari Taşımacılığının Analizı. // Journal of Suleyman Demirel University of Social Sciences, 2007/2, Sayı 6, p. 99–116.
Von Glahn, R. Fountain of Fortune: Money and Monetary Policy in China, 1000–1700. Berkeley, Los Angeles and London, Univ. of California Press, 1996.
Weatherford, J. The History of Money. New York, Crown Publishers, Inc. 1997.